rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT
HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Van Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel. (030) 239 01 99

Humanistisch Opleidings Instituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 - 3500 AT Utrecht

BEWAPENING EN POLITIEK

DE ACHT FILOSOFEN VAN BELGRADO

HET HUIDIGE SOCIALISME EN MARXISME

JUNI 1974 nr. 2
21e JAARGANG

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

rekenschap

„Het verdwijnen van de utopie veroorzaakt een harde zakelijkheid waarin de mens tot ding verwordt. Dan ontstaat de grootste paradox die men bedenken kan, dat namelijk de mens van de meest rationele zakelijkheid in een driftwezen verandert, dat de mens, die na een zo lange heroïsche ontwikkeling vol offers de hoogste trap van bewustzijn bereikt heeft – waar geschiedenis niet meer lotgeval maar eigen creatie wordt –, met het opgeven van verschillende vormen van de utopie, de wil tot geschiedenis maken en daardoor de blik in de historie verliest."

Karl Mannheim

INHOUD

	In memoriam / 43
H. de Lange	Bewapening en politiek / 46
B. W. Schaper	De acht filosofen van Belgrado / 57
S. Stojanovic	Het huidige socialisme en marxisme / 64
P. Krug	De granaatappel / 77
P. Krug	Poolse aforismen / 79
	De humanistische revolutie, IHEU-congres / 81
	Internationaal Symposium Belle van Zuylen / 83
P. Spigt	Notities van een lezer / 85

In memoriam

HENRIËTTE ANTOINETTE POLAK-SCHWARZ 1893 - 1974

Op Goede Vrijdag, 12 april 1974, is Henriëtte Antoinette Polak-Schwarz overleden. Het Humanistisch Verbond, en wel in het bijzonder dit tijdschrift, heeft met haar een krachtige vriendin verloren. Van het begin af heeft zij met alle middelen waar zij over beschikte de zijde van het moderne humanisme gekozen. Daarmee zette zij de traditie voort die haar man, Leo Polak, de befaamde filosoof, had gevestigd. In 1915 was zij met hem verloofd en in 1917 getrouwd. En gedurende de decennia voor de Tweede Wereldoorlog werd de familie Polak een begrip – op het gebied van wetenschap, cultuur en kunst. De vrijdenkersbeweging heeft in die jaren een machtige impuls gekregen doordat Polak voor haar ideaal in het krijt trad.
In 1941 werd Leo Polak vermoord. De dochter Jetteke keerde ook niet terug uit Duitse gevangenschap.
Na de oorlog herstelde Henriëtte Polak-Schwarz zich met grote vitaliteit van de klappen die zij had gekregen. In het Verbond heeft zij in een menigte van activiteiten haar stempel op het georganiseerde humanisme gezet.
Wij drukken hier de toespraak af die onze redacteur P. Spigt uitsprak bij de crematie op Westerveld op 17 april 1974.

Jet Polak is gestorven, ik dacht: zoals zij het gewild heeft – in een flits terwijl ze nog met allerlei bezig was, een potlood in de hand. Als men het zo zeggen mag: ze had *recht* op die dood: haar portie leed heeft zij zeker gehad en zij wilde bezig zijn tot het uiterste moment. Een lang en veelbewogen leven is daarmee afgesloten – en het was géén leven waar men dan verder het zwijgen maar toe doet. En waar humanisten niet geloven dat aan gene zijde het oordeel over iemand geveld wordt, past het ons als onderscheidende wezens hier en nu met elkaar te overwegen wat ons in zo grote getale van harte beweegt een laatste saluut aan Jet Polak te brengen.
Jet Polak was een erg *duidelijke* vrouw. Ik weet niet hoe ik het anders moet zeggen. Je kon niet makkelijk om haar heen. Ze riep grote bewondering op en wekte soms diepe irritatie.
Enkele dagen vóór haar overlijden sprak ik haar. Ze was al heel zwak maar

ze wilde nog overleg plegen over alle mogelijke zaken. Het ging over het A. H. Gerhardhuis waaraan ze van het eerste uur af onvoorstelbaar veel van haar krachten had gegeven. Het ging over een arme student die leerboeken moest hebben. Maar midden in het gesprek kwam het boekje ter sprake over de Humanistische Stichting voor Huisvesting van Bejaarden die 25 jaar bestaat en waarin ik de geschiedenis had geschreven. Met een voor haar typisch gebaar zei ze ineens wat zachtjes maar scherp: „Ik had het toch wel aardiger gevonden als je mijn naam daarin had genoemd, ik heb daaraan toch veel gedaan". Ik kon haar uitleggen dat in de *structuur* van het stuk dat niet kon, omdat ik dan onrecht zou hebben gedaan aan tientallen anderen die ook buitengewoon hard hadden meegewerkt. Ik kon haar toen nog niet zeggen dat het mij bekend was dat het bestuur van de HSHB op het punt stond te besluiten haar tot erelid te benoemen. Direct na die opmerking van haar – ik geloof niet dat ik haar overtuigde – spraken we weer over hulp die aan een paar organisaties geboden moest worden, over een musicus die gesteund moest worden – en van welke hulp vrijwel niemand iets zou merken.
Dit was Jet Polak ten voeten uit. Ze was bewonderenswaardig in haar toewijding aan zaken van eminent belang – en soms kon je eenvoudig sprakeloos zijn door haar kritiek of door haar felheid over zaken die we geneigd zijn van volstrekt bijkomstige aard te vinden. Maar zij die méér van haar wisten besloten steeds weer: het is toch een *zeldzaam* mens.
Ik heb haar in de eerste plaats een *kranige vrouw* gevonden.
Ik herinner mij:
Het was kort na de laatste oorlog, in de zomer van 1946 of '47 dat ik bij haar logeerde tijdens een weekend in een huis dat zij in Bergen had gehuurd. Er was een vrij groot gezelschap bijeen. Haar twee dochters, Bettine en Ans, vrienden van allerlei slag. Er werd, zoals gewoonlijk in haar huis, geweldig geredeneerd, gediscussieerd, want de belangstelling was groot en gevarieerd. Vooral op de zaterdagavond was tot laat in de kring van de vrienden diepgaand, maar soms ook wat fladderig van gedachten gewisseld over de stromingen in kunst, cultuur en wetenschap die in die eerste jaren na de oorlog de geesten bezig hield. Tot diep in de nacht duurden die gesprekken voort, geleidelijk vertrokken uitgeputte mensen naar hun kamer.
De volgende morgen, vroeger dan de anderen trof ik de gastvrouw al beneden en we besloten een kleine wandeling te maken door de duinen, voor zover toegankelijk.
We praatten over allerlei dingen, onder meer over het geluk, na de verschrikking van de oorlog, weer te kunnen léven, denken en discussiëren in een vrije wereld.
Maar toen zei ze iets dat hij hevig trof: „Na zulke avonden als gisteravond mis ik des te heviger mijn man, Leo, die voor mij in zo'n gesprek orde kon scheppen als geen ander. Dat gebeurde vroeger veel; als we zo'n avond als van gister hadden gehad, dan vroeg ik hem, daarna op onze kamer: Leo, wat is nu precies de betekenis en de waarde van b.v. dat existentialisme waar ze

zoveel over praten. En dan kreeg ik à l'improviste een college waarin alles helder werd. Leo wist alles en precies. Een encyclopedie hadden we thuis niet nodig".
Haar man en haar dochter Jetteke waren door de Duitsers vermoord. Deze klappen moeten ontzettend zijn geweest. Ongeveer op de helft van haar leven werd haar bestaan vernield. Leo Polak was een grandioos man, een geleerde van onvoorstelbare veelzijdigheid. Het gezin Polak in Groningen was een boeiend centrum van kunst en wetenschap, omringd door een keur van mensen. Daar hebben gelogeerd en voordrachten gehouden mannen als Martin Buber, Ernst Cassirer en vele anderen. Maar het was niet alleen een elitaire zaak van een bevoorrechte bovenlaag. Leo Polak schaarde zich in die jaren ook onomwonden aan de zijde van de vervolgde en verboden vrijdenkersbeweging en keerde zich met al zijn briljante gaven tegen het veldwinnend fascisme.
De oorlog heeft dat gezin een dodelijke klap toegebracht. Maar Jet Polak was *wel geraakt, niet verslagen.* Met haar geweldige energie en met alle *positieve* krachten van haar zelfbewustzijn heeft zij met haar twee dochters een nieuw leven opgebouwd. Zij verenigde weer kringen om zich heen, maakte van haar huis weer een trefpunt van mensen van kwaliteit.
Uiteraard deed ze dat anders dan vroeger toen ze haar briljante man naast zich had; ze domineerde op haar eigen wijze in die kleine boeiende wereld om haar heen. Ze organiseerde huislezingen, muziekavonden, stimuleerde activiteiten, maakte ontwikkelingen mogelijk. Ongeteld velen heeft zij geholpen zich te ontplooien, brede kringen om zich heen heeft zij in haar gastvrijheid onvergetelijke uren geboden.
Hoeveel volstrekt differente mensen hebben elkaar niet door háár leren kennen. Alleen wij allemaal *bij elkaar* kunnen misschien weten wat zij allemaal heeft gedaan.
En dat is wel de allesoverheersende indruk die zij nalaat: haar vitaliteit voor de werkelijk gewichtige dingen in het leven op een ongekend breed gebied van kunst, cultuur, wetenschap èn maatschappij.
Daarbij zinkt weg wat wij allemaal bij haar, bij onszelf en bij anderen ervaren als hebbelijkheden van ondergeschikte aard.
Zij heeft één ding altijd geschuwd, wat haar man zo kon geselen: de halfheid, de lauwheid.
Zij heeft ook geleefd naar wat Leo Polak noemde: „Le sens de la mort". Zij verwierp het memento mori, het „gedenk te *sterven*", en belichaamde werkelijk het memento vivere, het „gedenk te *leven*". *Dat* was de mededeling aan *ons* van *haar* leven.

Bewapening en politiek

Enkele notities over de internationale wapenhandel

Probleemstelling

Onder wapenhandel wordt verstaan de verkoop van militaire goederen en diensten. *Militaire goederen* zijn complete wapensystemen of onderdelen daarvan, kapitaalgoederen, die militaire betekenis bezitten (havens, vliegvelden, wegen, communicatiesystemen e.d.) en kapitaalgoederen, waarmee de binnenlandse productie van bepaalde wapensystemen of onderdelen ter hand kunnen worden genomen. Met *militaire diensten* wordt bedoeld het verschaffen van strategische en tactische kennis (1). Theoretisch moet men wapenhandel onderscheiden van militaire bijstand. In dat laatste geval worden goederen en diensten om niet of tegen een prijs, die ver onder kostprijs ligt, geleverd. In de praktijk zijn wapenhandel en militaire bijstand nauw met elkaar verweven. De verkoper kan bijv. gratis opleidingsfaciliteiten leveren of in het kader van een economisch hulpprogramma op zeer goedkope voorwaarden de koper militaire kapitaalgoederen leveren (2). Een ander vaak voorkomend patroon is het plaatsen van compensatie-orders bij de koper. Wapenhandel vindt plaats tussen landen, die op alle of enkele niveaus van wapentechnologie wapensystemen kunnen produceren, en landen, die op bepaalde gronden niet kunnen voorzien in de productie van de instrumenten, die zij nodig achten voor de bescherming van hun externe of interne veiligheid. Op het gebied van wapenproductie zijn momenteel slechts enkele landen autarkisch. Deze zijn in de eerste plaats de supermogendheden, de Verenigde Staten en de Sowjet Unie; verder Frankrijk en de Volksrepubliek China. Andere belangrijke industriële landen, zoals Engeland, de Bondsrepubliek, Italië, Zweden, Canada, om maar te zwijgen van de kleinere industriële naties, zijn in meer of mindere mate voor wat betreft de aanschaf van wapensystemen afhankelijk van de autarkische landen.

Sinds lang speelt er zich een concentratie van de defensie-industrieën tot enkele landen af. Tekenend voor de ontwikkeling is wel het feit geweest dat Engeland, dat ruim honderd jaar lang het toonaangevende land was geweest op het terrein van wapentechnologie en -productie, na de Tweede Wereldoorlog zijn autarkische positie heeft moeten opgeven. Binnen staten is eveneens een concentratietrend aanwijsbaar, terwijl er momenteel een proces van transnationale fusies gaande is (3).

Deze concentratietrend houdt verband met de groeiende complexiteit van wapensystemen, het steeds sneller verlopend proces van technologische ver-

nieuwing (en bijgevolg de snellere verouderingsgraad van wapensystemen), het steeds breder wordend spectrum van wapensystemen en tenslotte het ongeremd groeien van de kosten van wapenproductie, vooral in de fase van onderzoek en ontwikkeling. In deze wedloop bezitten maar weinig landen de economische, financiële, technologische en industriële capaciteiten om een autarkie op het terrein van wapenproductie te verzekeren (4). Import van wapensystemen wordt m.a.w. goedkoper dan inheemse productie.
Deze concentratietendens geldt natuurlijk in het bijzonder voor de productie van grote en technologische zeer geävanceerde wapensystemen: vliegtuigen, raketten, tanks, marinevaartuigen en electronica. Op het terrein van kleine wapens streven verschillende landen naar een bepaalde mate van autarkie. Dit gaat bijv. op voor de economisch sterkere (?) ontwikkelingslanden. Tevens is er een ontwikkeling speurbaar van inheemse productie van vrij moderne en grote wapensystemen via invoer van technologische kennis en productielicenties (5). Gezien de industriële en technologische voorsprong van de traditionele wapenproducerende landen heeft deze ontwikkeling voorlopig eerder een kwantitatieve dan een kwalitatieve betekenis.
Na 1945 zijn steeds meer landen wapens gaan produceren en bieden hun waar op de internationale wapenmarkt aan. In de eerste plaats de Westeuropese industriële landen, die zich hadden hersteld van de schade, die de Tweede Wereldoorlog had teweeggebracht. Vervolgens landen uit de Derde Wereld: India, Brazilië, Pakistan, Egypte, Argentinië etc. De meeste, met uitzondering van grote industriële naties als Engeland, de Bondsrepubliek, Italië etc. kunnen nauwelijks meer in volstrekte onafhankelijkheid een compleet wapensysteem produceren. Vandaar dat er dus tussen deze industriële naties steeds meer transnationale projecten worden begonnen. Illustratief voor de concentratiebeweging op het terrein van wapenproductie en -handel niettegenstaande een zekere kwantitatieve proliferatie is wel het steeds maar stijgende aandeel van de Verenigde Staten, Rusland, Frankrijk en Engeland op de internationale wapenmarkt van grote wapensystemen (6).
Het grootste deel van de internationale wapenhandel geschiedt op het niveau van regeringstransacties, hoewel particuliere bedrijven vanzelfsprekend zeer grote invloed op dergelijke transacties kunnen uitoefenen. Formeel behartigen regeringen of overheidsinstanties (bijv. speciale overheidswapenverkoopbureaus) de belangen van de particuliere wapenfabrieken. De kopers zijn meestal regeringen, die optreden namens defensie of de legeronderdelen.
Voorts bloeit er nog een particuliere wapenhandel, die legaal opereert. Deze handel betreft doorgaans tweedehandsgoederen en dumpmateriaal. Particuliere bedrijven bieden in dit geval regeringen oorlogstuig aan. Tenslotte wordt er nog een illegale doorgaans particuliere wapenhandel gedreven: leveranties, waarvoor geen officiële export- of wel importtoestemmingen zijn verleend (7).
In dit artikel bepaal ik mij vooral tot de wapenhandel met de Derde Wereld. Deze keuze is eigenlijk wat traditioneel en bevooroordeeld. Immers de wa-

penhandel tussen de industriële landen van het noordelijk halfrond is even rampspoedig als de politiek van wapenleveranties aan de Derde Wereld. Ook hier slokken wapenimporten een groot deel van de publieke fondsen op. Ze versterken de sinds lang bestaande tendens om veiligheid uitsluitend te zien als een militair vraagstuk. Ze versnellen de bewapeningswedloop tussen Oost en West en continueren het vestingstelsel van beide politieke en militaire blokken (8). De keuze voor de wapenhandel met de ontwikkelingslanden is ingegeven door de volgende overwegingen: het tonen van de vele gemiste kansen en de consequenties daarvan; de rampzalige gevolgen voor de maatschappelijke en staatsontwikkeling van de ontwikkelingslanden en de heilloze internationale ontwikkelingen zowel binnen de Derde Wereld als tussen deze en de industriële landen.

Enkele historische opmerkingen

Zolang er wapens zijn geproduceerd, is daarin ook gehandeld. Wapenhandel is m.a.w. een onvermijdelijk bijverschijnsel van wapenproductie. Deze zinsnede bevat een waarheid als een koe en toch is ze een dooddoener en een ongeoorloofde rechtvaardiging achteraf. In oorlogsinstrumenten is altijd gehandeld, maar een dergelijke handel is in een bepaalde fase van menselijke cultuur radicaal van karakter veranderd. Het omslagpunt is de industriële revolutie geweest. Toen werd het mogelijk wapens in massa te produceren, het *kwantitatief* aspect. Tegelijkertijd begon het proces van wapentechnologische vernieuwingen op allerlei gebied, het *kwalitatief* aspect. Tussen beide aspecten bestond echter een enge wisselwerking. Nieuwe productietechnieken maakten het mogelijk dat nieuwe vindingen konden worden toegepast. Omgekeerd werden de industriële procédés weer aanzienlijk verbeterd door nieuwe vindingen. De industriële revolutie geschiedde in een tijdvak van grote maatschappelijke en politieke veranderingen. Deze werd daardoor sterk beïnvloed. De industriële revolutie op haar beurt heeft deze ontwikkelingen ook weer versneld en in bepaalde richtingen gestuurd.

De belangrijkste politieke ontwikkeling is wel geweest het ontstaan van nationale staten in de wereldpolitiek. De nationale staat werd de overheersende politieke organisatie in de internationale verhoudingen (9). Het gevolg hiervan was dat het industriële kapitalisme van de 19de eeuw zich ging ontplooien binnen het kader van de nationale staat. Met meer klem dan vroeger ging de staat de belangen van het kapitalisme bevorderen, dus ook in de internationale verhoudingen. Deze bescherming kon al naargelang de verhoudingen de vorm aannemen van vrijhandel of van protectie. Het onontkoombare gevolg hiervan was grotere internationale concurrentie, verscherping van belangentegenstellingen en grotere kans op politieke conflicten.

Van oudsher werd het internationaal systeem gekenmerkt door conflictverhoudingen: dynastieke tegenstellingen, religieuze problemen en economische onenigheid. Door de veranderingen in de wereldpolitiek en in de maatschappelijke verhoudingen van staten tijdens het tijdvak van de industriële revolutie

en later werd dit conflictpatroon bestendigd en geïntensiveerd.
Wapentechnologisch onderzoek en industriële productie van wapens werden dus ook sterk gestimuleerd door het proces van wereldpolitiek en de veranderingen, die zich toen voordeden.
Wapenproductie en militair speurwerk bleven aanvankelijk in handen van particuliere ondernemers. Voor hun afzet waren ze primair afhankelijk van de nationale overheid, maar tegelijkertijd zochten ze ook naar buitenlandse afzetmarkten. Gedurende de 19de eeuw maar ook nog lang in de twintigste eeuw was Engeland het belangrijkste wapenexporterende land ter wereld, hoewel het geregeld nieuwe technologieën moest invoeren. In de 19de eeuw leverde Engeland wapens aan alle landen, die enige belangstelling hadden voor zijn producten. Politieke rivalen als Frankrijk, de Verenigde Staten en het Duitse Keizerrijk, maar evenzeer aan minder ontwikkelde industriële staten als Rusland, Turkije, Japan etc. en kleine landen. Tevens werd de periferie van wapens voorzien zoals bijv. de zelfstandige republieken in Latijns Amerika. Andere grote industriële naties, zoals Frankrijk, het Duitse Keizerrijk en de Verenigde Staten, ontwikkelden zich vanaf 1870 geleidelijk tot belangrijke leveranciers van moderne wapens.
Ook in deze periode was een concentratietendens werkzaam als gevolg van het steeds sneller verlopend proces van wapentechnologische vernieuwingen, het steeds breder spectrum van wapens en de steeds hoger wordende investeringskosten in onderzoek, ontwikkeling en productie van wapens. De problemen, waarvoor de ondernemers werden gesteld, konden gedeeltelijk door fusies worden opgelost. Verlichting bracht ongetwijfeld export van wapens. In dat laatste geval kon men doorgaans rekenen op de steun van de eigen overheid, waardoor overigens de economische en politieke rivaliteit tussen de nationale staten wel meer vergroot werd. De staten werden op deze grond nog meer partij in de wapenproductie en in de wapenhandel. Tenslotte werd deze ontwikkeling afgerond in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog. Particuliere wapenproducenten waren niet langer bij machte het kostbare speur- en ontwikkelingswerk ten behoeve van wapenproductie te financieren. De staat nam deze taak over en ging als het ware de particuliere wapenindustrie subsidiëren (in sommige staten was overigens de wapenindustrie genationaliseerd) (10).
Tegen deze achtergrond is het duidelijk waarom na 1945 productie en export van wapens hoofdzakelijk een staatsaangelegenheid is geworden. Uit deze bondige historische schets valt voorts af te lezen dat de productie en export van wapens gelijke tred heeft gehouden met de internationale, maatschappelijke en organisationele ontwikkelingen van de 19de en de 20ste eeuw. Schaalvergroting en intensivering van lopende en nieuwe processen zijn daarvan de wachtwoorden. Dit geldt ook voor het karakter en voor de kenmerken van de internationale wapenhandel.
Na de bittere ervaring van de Eerste Wereldoorlog, waarvan elke partij had verwacht dat deze kortstondig zou zijn en hem voordeel zou brengen, ging

een deel van de publieke opinie beseffen dat deze oorlog en die oorlogen en conflicten, die daaraan vóóraf waren gegaan verband hielden met de bewapeningspolitiek van de naties. Daardoor kwam wapenproductie en -handel in een ongustig daglicht te staan. Men ging ageren tegen de producenten en kooplieden van de dood. Ook staatslieden gingen de noodzaak inzien van wapenbeperking (bijv. de vlootverdragen van Washington en London van 1922 en 1930), terwijl op internationaal vlak de Volkenbond de productie en export van wapens aan banden trachtte te leggen. Deze pogingen mislukten en in de dertiger jaren kreeg de bewapeningswedloop nieuwe impulsen (11). De oorzaak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog daarentegen werd achteraf geweten aan de te geringe bewapening of anders gezegd aan een te late deelname van Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten aan de bewapeningswedloop, die door Duitsland en Japan was ontketend. Reeds gedurende deze oorlog werden de grondslagen voor een internationale veiligheidspolitiek gelegd, waarin bewapening één van de hoekstenen zou zijn. Er werd een veiligheidsstelsel uitgedacht, waarin de grote mogendheden primair vrede en veiligheid zouden garanderen. Dit stelsel van collectieve veiligheid is echter niet van de grond gekomen vanwege de conflicten, die er spoedig rezen tussen de vroegere bondgenoten in de Tweede Wereldoorlog. Het tijdvak van de Koude Oorlog brak aan en nu werd bewapening gezien als de voornaamste handhaver van de nationale veiligheid. Er werd dus van meetaf een vredeshandhavende functie aan bewapening toegekend. Deze opvatting was wijd en zijd verbreid en hierom bekommerden aanvankelijk zich weinigen over de consequenties van de bewapeningspolitiek, de bewapeningswedloop en de wapenhandel (12).
Pas in de zestiger jaren is men zich de gevolgen van de wapenhandel met de ontwikkelingslanden gaan realiseren. Op dat moment was reeds zoveel kwaad geschied dat men daarvoor zijn ogen niet langer kon sluiten en genoegen kon blijven nemen met de oude veiligheidsdoctrines.

Ontwikkelingstrends bij de wapenproducerende landen
Sinds 1945 hebben de Verenigde Staten en in mindere mate de Sowjet Unie de wereldpolitiek georganiseerd. Het concrete politieke gebeuren is sterk bepaald door hun onderlinge verhoudingen: conflicten en samenwerking en tussen deze polen een oneindige reeks mengvormen.
De belangrijkste uitvloeisels van de conflictrelaties tussen de beide supermogendheden is wel geweest de Koude Oorlog en de bewapeningswedloop. Deze beide verschijnselen hebben in hoge mate de trends in de internationale wapenhandel bepaald. De gehele wereld werd betrokken in het conflictspel van de supermogendheden, m.a.w. Koude Oorlog en bewapeningswedloop kregen wereldomvattende (mondiale) dimensies. Aan het einde van de veertiger jaren begon de herbewapening van Westeuropa door de Verenigde Staten. Wat later volgde Rusland, die zijn bondgenoten ging herbewapenen. Hun eigen stijgende bewapening en de herbewapening van hun bondgenoten

leidden tot het ontstaan van grote wapenindustrieën en in het algemeen van grote bewapeningscomplexen (instituties en belangengroepen, die een groot belang hadden bij hoge verdedigingsuitgaven). Tegelijkertijd begon de herindustrialisatie van Europa en ook de wederopbouw van wapenindustrieën. Aanvankelijk waren de Derde Wereld en de pas onafhankelijk geworden landen een stortplaats van tweedehands wapens en dumpmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog. De belangrijkste leveranciers van wapens waren de Verenigde Staten en Engeland, die overigens een restrictieve politiek voerden. De motieven om wapens te verkopen waren een mengeling van commerciële en politiek-strategische (elk land heeft recht op een behoorlijk defensieapparaat, verzekeren van een locaal machtsevenwicht) overwegingen.
Na het 'verlies' van China in 1949 en het uitbreken van de Koreaanse oorlog het jaar daarop werden verschillende ontwikkelingslanden betrokken in het militair-strategische vestingwerk dat de Verenigde Staten rondom de volksrepubliek China en Rusland gingen optrekken. Landen als Pakistan, Philippijnen, Iran, Turkije enz. werden zgn. „forward defense areas". Ze kregen immense militaire bijstand van de Verenigde Staten en waren met dit land verbonden door bilaterale en multilaterale overeenkomsten. In dit proces wordt dus zichtbaar een geografische verbreiding van de bewapeningswedloop en van de Koude Oorlog over de gehele wereld.
In het jaar 1955 treedt er in het proces van internationale wapenhandel een uiterst belangrijke versnelling op. Toen verschenen Frankrijk en Rusland op de internationale wapenmarkt. Beide landen gaan wapens leveren aan het Midden Oosten. Frankrijk aan Israël. Het motief is commercieel van aard. Frankrijk heeft een kostbare wapenindustrie opgebouwd, die haar eigen economische en financiële vermogens te bovengaat. Vandaar bestaat daar een inherente drang om te exporteren. Een onderliggend motief voor dit besluit is Egypte, dat steun geeft aan de Algerijnse nationalisten in de volksbevrijdingsoorlog. Door Israël van wapens te voorzien hoopt Frankrijk Egypte te treffen. Rusland gaat wapens aan Egypte leveren. Deze transactie tussen een communistisch en een neutralistisch land, dat zich aan geen van beide machtsblokken in de wereld weet gebonden, is een doorbraak in de Russische buitenlandse politiek. Daarvoor had men nooit zulke transacties afgesloten. In het Westen werd dit Russische besluit als een bewijs van actuele en potentiële agressiviteit en vijandschap ten opzichte van het Westen uitgelegd.
Zodoende tekenen zich in 1955 twee nieuwe patronen in de internationale wapenhandel af, die voortduren tot de dag van vandaag. In de eerste plaats het commerciële patroon, hetgeen betekent dat er een hevige concurrentiestrijd tussen de wapenproducerende landen gaat ontbranden. Het tweede patroon is de systeemconcurrentie tussen Oost en West, ook op het vlak van de wapenhandel. Russische wapenleveranties zouden volgens deze opvatting de belangen van het Westen schaden en de veiligheid van het Westen ondergraven. In de strategische doctrines en strategische discussies van de vijftiger jaren in de Verenigde Staten duikt steeds meer de gedachte op dat de

kans op beperkte oorlogen, locale agressie en subversie (het communisme als grote stoke-brand) groter wordt naarmate er op het niveau van de massavernietigingswapens een afschrikkingsevenwicht gaat ontstaan (13).
Bij de wapenproducerende landen zien we dus twee ontwikkelingen gebeuren, die van grote betekenis zijn voor het verloop van de internationale wapenhandel. In de eerste plaats de schaalvergroting en intensivering van de wapenindustrieën. Daaraan gekoppeld zijn verschijnselen als stijgende defensiebudgetten in alle wapenproducerende landen en het ontstaan van invloedrijke bewapeningscomplexen. In de tweede plaats wordt met het bereiken van de nucleaire patstelling de betekenis van conventionele conflicten en subconventionele vormen van geweld en agressie sterk benadrukt. De strategische doctrines gaan hand in hand met ontwikkelingen in de defensie-industrieën, die de conventionele wapenproductie sterk ter hand nemen. De productie van conventionele wapens voltrekt zich op een explosieve wijze. Er worden talloze nieuwe vindingen gedaan en toegepast. Geheel nieuwe soorten conventionele wapensystemen komen in omloop (14).

De gevolgen van deze ontwikkelingen kun je nu als volgt bondig samenvatten:

1. Een sterk toenemend aantal wapenexporterende landen, die een zeer gedifferentieerd arsenaal wapens aanbieden.
2. Een aanbod van steeds modernere en effectievere wapensystemen. Vanaf de zestiger jaren bezitten sommige ontwikkelingslanden modernere wapens dan vele kleinere industriële naties. Soms zijn deze ronduit prestigewapens.
3. De politieke en commerciële concurrentie tussen de wapenexporterende landen wordt aanzienlijk verscherpt. De Verenigde Staten gaven in de vijftiger jaren veel gratis militaire hulp. Dit patroon veranderde in de zestiger jaren, toen de commerciële wapenverkopen veel belangrijker werden dan de leveranties om niet. De politieke concurrentie was gegeven met het stijgende aandeel van Rusland in de omzet van de internationale wapenmarkt (tweede na de Verenigde Staten).
4. De omzet op de internationale wapenmarkt is sprongsgewijs gestegen, terwijl de omzetten van de individuele wapenexporterende landen eveneens exponentieel zijn toegenomen. Een uitzondering vormt de export van Engeland, die in de loop der jaren vrij stabiel is gebleven.
5. Met uitzondering van de supermogendheden zijn de middelgrote (Frankrijk, Engeland, West-Duitsland, Italië etc.) en kleine wapenproducerende landen steeds afhankelijker geworden van de export. Omdat deze landen meestal niet konden concurreren met de Verenigde Staten, die sinds 1945 een overheersende positie hadden verworven op de wapenmarkt van het Westen, werden voor hen de markten van de ontwikkelingslanden uiterst vitaal. Symptomatisch voor de ontwikkeling is geweest de intrede van Frankrijk en Engeland op de Latijns Amerikaanse wapenmarkt in 1965 tot dan het exclusieve jachtterrein van de Verenigde Staten.

Ontwikkelingstrends bij de ontwikkelingslanden
De wapenhandel met de ontwikkelingslanden zou je kunnen typeren als een proces van geleidelijke vermilitarisering van dit deel van de wereld. Militaire instituties en waarden krijgen een steeds zwaardere betekenis. De binnenlandse en internationale politiek wordt ook steeds meer bedreven vanuit het gezichtspunt van nationale veiligheid en geweldsdiplomatie.
De militaire budgetten van de ontwikkelingslanden zijn in de zestiger jaren verhoudingsgewijze sneller gestegen dan die van de industriële landen. Vele landen houden momenteel uiterst modern bewapende legers op de been. Ook zijn ze slaaf geworden van de snelle veroudering van wapensystemen, zodat ze zijn gedwongen telkens weer hoge investeringen te doen in de defensiesector. Omdat moderne legers opereren met geïntegreerde wapensystemen en een bonte verzameling van allerlei soorten wapens de slagvaardigheid van legers verminderen, zijn verschillende ontwikkelingslanden voor de aanschaf van hun wapens afhankelijk geworden van één leverancier. Sommige landen hebben deze afhankelijkheid wat trachten op te vangen door hun orders bij verschillende landen te plaatsen en door de opbouw van een eigen defensie-industrie.

Binnenlands zijn de volgende trends van belang:

1. Rolvergroting van de militaire sectoren in de maatschappij. In vele ontwikkelingslanden hebben de militairen een grote invloed verworven op het civiele bestuur en op de civiele sectoren van de maatschappij. Symptomatisch in dit verband is de frequentie van militaire staatsgrepen in de Derde Wereld. Aanvankelijk in Latijns Amerika (een aloude traditie!) en later in Azië en Afrika.
2. Grote interne instabiliteit met als gevolg interne conflicten en gewelddadigheid. Deze verschijnselen gaven het leger dikwijls een voorwendsel om in het binnenlands bestuur in te grijpen. Dikwijls werkten de militairen samen met interne conservatieve krachten en met buitenlandse imperialistische machten.
3. Een derde trend is het ontstaan van inheemse wapenindustrieën, waarin kleine wapens en in licentie grote wapens of onderdelen worden gemaakt.

Internationaal zijn de volgende trends van belang:

1. Vele ontwikkelingsregio's zijn komen te liggen in het politieke schietterrein van de supermogendheden. Dit gebeurde aanvankelijk in het tijdvak van de Koude Oorlog. Tegenwoordig wijten de supermogendheden de mondialisering van hun conflicten vooral aan hun 'vanzelfsprekende' belangentegenstellingen en rivaliteiten.
   Koude Oorlog en machtsrivaliteit zijn altijd uitstekende voorwendsels geweest om wapens te exporteren en sommige ontwikkelingslanden konden van deze systeemconcurrentie gebruik maken om aan nieuwe wapens te komen.

2. Proliferatie van gewelddadige confrontaties en oorlogen. Sinds 1945 zijn er ruim 100 gewelddadige conflicten geweest. De overgrote meerderheid daarvan heeft zich afgespeeld in de Derde Wereld.
3. Locale en regionale bewapeningswedlopen, die dikwijls als een actie-reactieproces in oorlogen zijn uitgemond. Je kunt daarbij denken aan de verschillende oorlogen in het Midden Oosten en die welke zich hebben afgespeeld tussen India en Pakistan.

In deze interne en internationale trends liggen ook de motieven van de ontwikkelingslanden besloten om wapens te blijven kopen en het patroon van geleidelijke vermilitarisering te continueren.

Factoren van vraag en aanbod

Waarom verkopen de industriële landen wapens aan de Derde Wereld? Op deze vraag zijn in principe drie antwoorden mogelijk (15).

Men verkoopt wapens op grond van militair-politieke of strategische overwegingen. Deze kunnen van uiteenlopende aard zijn. Bepaalde transacties worden afgesloten om een locaal machtsevenwicht, dat uit balans was geraakt, weer stabiel te maken. Een andere overweging is dat men met wapenverkopen de invloed van andere rivaliserende mogendheden tracht te verkleinen. Russische wapenverkopen zouden dit land veel invloed en prestige verschaffen en dat zou afbreuk doen aan de belangen van het Westen.

Een tweede antwoord is dat bij wapenverkopen hegemoniale en internationaal politieke overwegingen een rol spelen. Door wapenverkopen en militaire bijstand worden de betrekkingen tussen donor-land en koper verstevigd; de koper kan daardoor bepaalde doelstellingen verwerkelijken, die ook in het belang zijn van het donor-land, bijv. bestrijding van het communisme; het donor-land kan door middel van wapenleveranties invloed uitoefenen op de binnenlandse en buitenlandse politiek van de koper en kan voorts bepaalde voorrechten verwerven (militaire bases, grondstoffen enz.).

Tenslotte kan een politiek van wapenverkopen zijn ingegeven door de industriële en technologische ontwikkelingen in de wapenproducerende landen. Je stuit dan op een samenstel van economische en financiële motieven. Winst kan een motief zijn. Een ander een sluitende betalingsbalans. En inherente drang tot exporteren kan eveneens een factor zijn, want de nationale wapenindustrieën, die zijn ontstaan, gaan de economische en financiële draagkracht van de kleine en middelgrote landen te boven, terwijl de binnenlandse vraag onvoldoende is om deze industrieën op de been te houden. Het belangrijkste motief is echter wel de organisatorische imperatieven van de bewapeningscomplexen in de industriële landen. De omvang van wapenindustrieën en de invloed van allerlei belangengroeperingen is zo groot, dat inkrimping van de wapenproductie en verlies van invloed van deze sectoren praktisch onmogelijk is. Aan dit laatste antwoord hecht ik de meeste waarde. De wapenhandel met de Derde Wereld is een bijproduct van de wapenontwikkelingen in het Noorden en van de bewapeningswedloop tussen Oost en West. Strate-

gische en hegemoniale overwegingen hebben natuurlijk ook wel een grote rol gespeeld en zij zullen dit ook blijven spelen, maar dergelijke verklaringen hebben slechts waarde wanneer je ze in verband brengt met de structurele ontwikkelingen in de maatschappijen van de industriële naties. Strategische en hegemoniale motieven gelden het sterkst voor de supermogendheden, omdat deze in principe een defensiebeleid en een politiek van wapenhandel kunnen bedrijven, waarin de organisatorische imperatieven van de bewapeningscomplexen van minder belang zijn. In de praktijk blijkt dat in ieder geval ook de Verenigde Staten zich in hun concrete internationale politiek niet aan de invloed van deze imperatieven hebben kunnen onttrekken. Strategische motieven blijken dan naderhand rationalisaties te zijn.
De vraag naar wapens is veroorzaakt door de wereldpolitiek na 1945 en in concreto door de wijze waarop de grote mogendheden deze hebben georganiseerd. Meer in het bijzonder zijn de gevolgen van de wapenhandel ook de oorzaken geweest. Dit betekent dat je de factoren van de vraag naar wapens slechts kunt beschrijven als een circulair veroorzaakt proces. Dit geldt in ieder geval vanaf het moment dat de grote mogendheden hun greep op de Derde Wereld en op de jonge landen vergroten. Natuurlijk hebben hier ook nog wel bijzondere factoren een rol gespeeld, zoals overwegingen van nationalisme en prestige, de conflictstof, die de jonge landen van het koloniale tijdvak hadden geërfd en waarvoor zij op korte termijn geen oplossing wisten te vinden en interne beleidsoverwegingen als het paaien van het leger door het civiele bestuur met aankopen van nieuwe wapens.

De gevolgen van de internationale wapenhandel
Over dit onderwerp kan ik kort zijn, want er is een nauwe interdependentie en interactie tussen de oorzaken en de gevolgen van de wapenhandel vanaf het moment dat de constellatie van de wereldpolitiek zoals die door de supermogendheden is gedicteerd, vast kwam te liggen. De gevolgen zijn in één zin samengevat geweest: vermilitarisering van de ontwikkelingslanden, regionale bewapeningswedlopen en oorlogen, steeds groeiende defensiebudgetten, groter wordende interne instabiliteit, onevenwichtige maatschappelijke groei, militaire dictatuur en imperialistische afhankelijkheid.
In deze ontwikkelingen zou snel het mes moeten worden gezet. Je zou daarbij kunnen denken aan een restrictief verkooppatroon en internationale reglementering van de wapenhandel enz. Veel belangrijker is het echter in te zien dat de wapenhandel met de Derde Wereld het product is geweest van de politieke ontwikkelingen binnen de industriële wereld. Daar zullen dan ook primair de oplossingen moeten worden gezocht. Als wij niet bereid zijn onze bewapeningswedloop stop te zetten en onze geweldsdiplomatie af te zweren, dan zal de wapenhandel met de Derde Wereld ongestoord blijven prolifereren vooral tot grote schade van deze landen.

Noten: zie volgende pagina.

Herman de Lange

Noten:

1. L. Frank, The Arms Trade in International Relations, New York 1969 blz. 1-8.
2. H. A. Hovey, United States Military Assistance, New York 1965 blz. V-VI.
3. U. Albrecht, Transnationale Rüstungskonzerne in Westeuropa, Leviathan 1 1974 blz. 81-107. Mary Kaldor, European Defense Industries- National and International Implications, Sussex 1972.
4. Over deze ritmiek van bewapeningsprocessen. Dieter Senghaas, Aufrüstung durch Rüstungskontrolle, Stuttgart 1972. Vgl. voorts Transaktie nr. 8 october 1973. Over de ontwikkeling van de wapentechnologie. Bernard and Fawn M. Brodie, From Crossbow to H-Bomb, Bloomington 1973.
5. Hierover SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute), The Arms Trade with the Third World, Stockholm 1971.
6. Data in SIPRI, o.c. en de jaarlijkse Jaarboeken Armanents and Disarmament, die door SIPRI worden uitgegeven.
7. Gegevens over particuliere wapenhandel in George Thayer, The War Business, New York 1969. Nederlandse vertaling, Een moordhandel, Groningen 1971
8. Hierover o.a. F. Vilmar, Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus, Reinbek 1973 zesde druk.
9. George Modelski, World Politics, New York 1972. Vgl. Herman de Lange, Modelski's wereldpolitiek, TransAktie 3 maart 1973 blz. 25-31.
10. Over de technologische en industriële ontwikkeling in de 19de en 20ste eeuw David S. Landes, The Unbound Prometheus, Cambridge 1969. Nathan Rosenberg, Technology and American Economic Growth, New York 1972.
11. N. Sloutsky, La Société des nations et le contrôle du commerce internationale des armes de guerre 1919-1938, Genève 1969. Over de hekeling van kooplieden des doods zie o.a. A. F. Brockway en F. Mullaly, De dood betaalt dividend, 1947.
12. Jean Klein, Les aspects actuels de la réglementation du commerce des armes, Politique Etrangère, 1969 blz. 161-189.
13. Russell. F. Weigley, The American Way of War, New York 1973 blz. 363-477. Deze auteur geeft een beknopt overzicht van de verschillende strategische doctrines.
14. Over de geschiedenis van de wapenhandel met de Derde Wereld, behalve de reeds geciteerde literatuur. J. L. Sutton en G Kemp, Arms to developing Countries, Adelphi Papers nr. 28, october 1966. J. Stanley en M. Pearton, The International Trade in Arms, London 1972. U. Albrecht, Die Handel mit Waffen, München 1971. Ibidem, Politik und Waffengeschäfte, München 1972. W. Joshua en S. P. Gibert, Arms for the Third World, Baltimore 1969. U. Ra'anan, The USSR Arms. The Third World, Cambridge Mass. 1969.
15. Over de verschillende verklaringstheorieën zie o.a. U. Albrecht, International Arms Trade and Peace Research, Journal of Peace Research 1972, blz. 165-178, Herman de Lange, Wapenhandel en Politiek, TransAktie november 1972 blz. 18-21, Ibidem, Over de oorzaken, de motieven en de uitwerking van de wapenhandel, Wordende Wereld, februari 1972 blz. 7-13.

De acht filosofen van Belgrado

Elke dag bereiken ons nieuwe berichten van misère, materiële en geestelijke, uit de hele wereld. Het grote gevaar is, daartegen afgestompt te geraken en het verder wel te geloven. In ons land bestaat er altijd nog wel de nodige allergie en waakzaamheid op dit gebied, maar enige selectiviteit is wel geboden. Die wordt dan ook misschien wel instinctief in acht genomen.
Uit de Sowjet Unie zijn een aantal namen van dissidenten tot symbool geworden vanwege die merkwaardige paradox, waarbij een politieke ontspanning naar buiten gepaard schijnt te moeten gaan met een ideologische verstrakking naar binnen. Maar aan een al jarenlang zich voltrekkend proces van verstarring en onderdrukking in Zuidslavië wordt ten onzent nauwelijks aandacht besteed. Toch, alle verhoudingen, ook de machtspolitieke, in aanmerking genomen, verdient dit minstens evenzeer onze actieve bekommernis. Want Zuidslavië ligt ons nader, niet eens zozeer geografisch als wel om zijn reputatie van demokratie en zelfbestuur, zijn „socialisme met een menselijk gezicht". Ook staat het meer open voor kritiek en beïnvloeding van buiten. En voor ons, humanisten, zijn hier bovendien onze naaste geestverwanten in het geding.
Onder de acht hoogleraren en lectoren in algemene en sociale filosofie aan de universiteit van Belgrado, die al jaren met ontslag en vervolging bedreigd worden, zijn er verschillende, zoals prof. Markovic, aan velen onzer bekend. O.a. van die internationale I.H.E.U.-congressen, zoals er deze zomer weer één in Amsterdam op komst is, waar onze Zuidslavische geestverwanten waarschijnlijk wel zullen ontbreken.
Over de achtergrond en het verloop van dit onderdrukkingsproces aan, wat een Engels blad „een der laatste onafhankelijke centra van socialistische discussie in Oost-Europa" noemt, is een verklaring verschenen, die ruime verbreiding vond in de progressieve wereldpers, o.a. in de bekende New York Review of Books" van 7 feb. 1974, ingeleid o.a. door de filosoof Noam Chomsky. Wij achten dit document belangrijk genoeg om de essentie ervan hier op te nemen. In de hoop, hiermee ook tot een appèl aan het wereldgeweten bij te dragen.

De achtergrond
Ca. 1950, aldus de verklaring, bezette een nieuwe generatie filosofen en sociale theoretici de leerstoelen aan de universiteiten van Belgrado en Zagreb.

Hoewel merendeels Marxisten verzetten zij zich van de aanvang af tegen het Stalinistische dogmatisme en beklemtoonden zij humanisme, wetenschappelijke objectiviteit, vrijheid van onderzoek en openheid voor alle belangrijke resultaten van moderne wetenschap en cultuur. Een tiental jaren van wetenschappelijke en filosofische discussie resulteerde in het ontstaan van twee fundamentele oriënteringen: een *orthodoxe*, die binnen het kader van het dialektisch materialisme blijft en theorie een reflectie van de objectieve sociale en materiële situatie acht, en een *humanistische* die de nadruk legt op het anticiperende en kritische karakter van de theorie, haar eenheid met de praktijk en haar grote rol in het proces van bevrijding en humanisering van de bestaande maatschappij.
Op haar tweejaarlijkse bijeenkomst, november 1962 in Skopje, concludeerde de Zuidslavische filosofische vereniging, dat het hoog tijd werd om van de abstract theoretische discussie over de aard van de mens en zijn kennis, over vervreemding en vrijheid, over te stappen naar een meer concrete bestudering van de Zuidslavische samenleving aan de hand van deze algemene inzichten. In augustus 1963 werd door de filosofen en sociologen van Belgrado en Zagreb de Zomerschool te Korchula gesticht, waar over actuele sociale vraagstukken zou worden gediscussieerd. Ook het tijdschrift „Praxis" zou hiertoe dienen. Alle problemen van een socialistische staat kwamen hier aan de orde, meest in overeenstemming met het zeer liberale program van de Communistenbond van Zuidslavië van 1958. Maar de overgang van kritiek op het Stalinisme naar een concrete, kritische analyse van de Zuidslavische samenleving leidde tot een bijna complete breuk met de partijleiding.
In de jaren 1965-'67 introduceerden die leiders een economische hervorming volgens verouderd laissez-faire model, die de Zuidslavische economie aan buitenlandse firma's uitleverde, massale werkloosheid veroorzaakte, speculatie ontketende, sociale verschillen vergrootte en autarkische tendenties in de zes republieken van de Zuidslavische federatie opriep, later basis voor nationalistische bewegingen. Kritiek op die verschijnselen werd als „liberalisme" of „nationalisme" verketterd.
In juni 1968 (een maand later dus dan de „Meidagen" in Parijs!), bezetten de studenten van Belgrado zeven dagen lang alle universiteitsgebouwen en eisten o.a. opheffing van bureaucratische privileges, oplossing van het werkloosheidsvraagstuk en universiteitshervorming. In één van zijn redevoeringen prees Tito de studenten, ondersteunde al hun eisen en verklaarde af te zullen treden, als hij ze niet kon realiseren. Maar toen de crisis voorbij was, stelden Tito en de andere leiders de filosofen aansprakelijk voor wat zij noemden „het bederf van de studenten", „de vergiftiging met verkeerde ideeën" en de studentenberoering. De partijorganisatie in de faculteit van filosofie en sociologie in Belgrado werd ontbonden. Voor het eerst dreigde Tito met ontslag van de hoogleraren, als het „bederf" voortduurde.
In de jaren 1969-'72 groeide de pressie van de centrale partijleiding tegen de hoogleraren. Maar hen te verwijderen was niet zo eenvoudig. Inzake keuze,

herkiezing en bevordering van hoogleraren lag alle macht in handen van de faculteitsraden, autonome zichzelf besturende lichamen, bestaande uit professoren, assistenten en studenten. De Universiteitswet verklaarde uitdrukkelijk, dat wetenschappelijke kwalificaties het enige kriterium voor een benoeming vormden; zij bood politieke autoriteiten geen recht tot interventie. De officiële lijn van de Communistenliga was, dat alle theoretische geschillen door discussie en vrije gedachtenwisseling moesten worden opgelost. De democratisch gezinde partijleiding in Servië bood dan ook weerstand tegen repressieve maatregelen jegens leidende filosofen en sociologen. Maar zij kregen geen toegang tot de massa-media en vergaderingen. Zij doceerden echter nog wel, reisden buitenslands en ontvingen 3 à 400 deelnemers uit alle landen op hun Zomerschool in Korchula. Zij ontwikkelden in die tijd ideeën over integraal zelfsbestuur, bureaucratisme, humanisering van de technologie, democratische leiding van economie en cultuur, nationalisme e.d.

De ommekeer in 1972

Najaar 1972 stootte Tito de leider van de partij in Servië en een aantal van zijn aanhangers wegens „liberalisme" uit de partij. De „nieuwe partijlijn" zegevierde. De hoofdtrekken daarvan zijn: terugkeer tot een streng gedisciplineerde, „monolithische" partij, die het recht heeft overal te interveniëren en haar politiek door te zetten. Dit houdt in: complete ideologische eenheid en terugkeer tot de grofste vormen van indoctrinatie en het opgeven van alle nieuwe ideeën om een nieuw socialistisch bewustzijn te scheppen via discussie en geduldige overtuiging.

De filosofische faculteit wordt aan enorme druk blootgesteld: geruchten doen de ronde omtrent daar docerende buitenlandse spionnen en andere vijanden; over stopzetting der financiering, het sluiten van de faculteit. Het gebouw van de faculteit wordt voorzien van verborgen microfoons. De Universiteitsraad stelt een lijst van acht hoogleraren op, die ontslagen moeten worden. Vijf van hen wordt hun paspoort ontnomen; enkele hunner juist gepubliceerde boeken verboden. Medewerkers aan „Praxis" worden gearresteerd en tot gevangenstraf veroordeeld.

Dat geeft aanleiding tot protesten van tal van internationaal bekende filosofen en geleerden uit Skandinavië, de Verenigde Staten, Duitsland e.a. landen bij Tito en de universiteitsrectoren. Vele filosofische faculteiten, akademies en internationale instellingen uiten hun bezorgdheid over de rechten van de mens en de burgerlijke vrijheden in Zuidslavië. Deze, veelal bescheiden, uiting van solidariteit maakte een sterke indruk op de Zuidslavische autoriteiten, die prat gaan op hun internationale reputatie en bij de huidige economische en politieke situatie van hun land zich niet kunnen permitteren, de openbare mening in de wereld te negeren. Zij besloten vooreerst kalm aan te doen.

Recente ontwikkelingen

Langzaam en onopvallend de weerstand van de filosofische faculteit te breken,

bleek niet zo eenvoudig. Het gemakkelijkst was, de Universiteitswet te wijzigen. De universiteitsprofessor moet nu, behalve wetenschappelijk en moreel ook politiek aanvaardbaar zijn. Politieke organisaties hebben het recht, een procedure in te stellen om uit te maken of een hoogleraar aan de politieke kriteria beantwoordt. De samenstelling van de faculteitsraad, tot dusver door faculteit en studenten gekozen, moet nu beantwoorden aan een „zelf-beherende overeenkomst" tussen de faculteit en de stichter daarvan, nl. de Uitvoerende Raad van de Republiek, d.w.z. de regering daarvan.
Het verdere plan was: eerst specifieke politieke kriteria ter uitstoting van de acht hoogleraren op te stellen, vervolgens de partijorganisatie en de studentenorganisatie tot veroordeling van hun collega's en docenten te brengen en tenslotte de faculteitsraden vol te stoppen met leden van buiten en zo de politieke autoriteiten volledige contrôle over de filosofische faculteit te verschaffen. Dit plan stuitte op heel wat verzet. In juni 1973 verwierpen de meeste sprekers in de Universiteitsvergadering de kriteria, b.v. dat een professor het Marxisme moest aanvaarden en de politiek van de Communistenliga actief moest ondersteunen in al zijn activiteiten, als onaanvaardbaar. Maar in november '73 aanvaardden rector en vergadering de nieuwe kriteria.
Alleen de filosofische faculteit verwierp deze en wel op de volgende gronden: zij waren onnodig, omdat de Universiteitswet het probleem der kriteria reeds geregeld had, in een ruimer en soepeler vorm; zij waren inconstitutioneel omdat de bestaande grondwet vrijheid van wetenschappelijk onderzoek en creatieve arbeid garandeert en druk op individuen inzake hun geloofsopvattingen verbiedt; zij waren ontoepasbaar omdat de grote meerderheid van de hoogleraren aan de universiteit te Belgrado geen Marxisten en a-politiek zijn; zij waren in twee opzichten discriminerend: 1. omdat zij in speciale gevallen zouden worden toegepast en tengevolge van de vaagheid elke mogelijke interpretatie toelieten; 2. omdat deze kriteria alleen aan de universiteit van Belgrado en niet aan de andere in Zuidslavië werden opgelegd.
Mei 1973 zond het comité van de Communistische Liga aan de universiteit van Belgrado een open brief aan de partijorganisatie van de filosofische faculteit, waarin de uitstoting van acht professoren werd geëist: Mihailo Markovic, Ljubomir Tadic, Svetozar Stojanovic, Zaga Pesic, Miladin Zivotic, Dragoljub Micunovic, Nebojsa Popov en Triva Indjic. De partijorganisatie heeft deze eis echter, na een reeks vergaderingen en ondanks de druk van vooraanstaande partijleiders, unaniem verworpen en zulks, nadat enkele actieve opposanten waren gestraft, in november nog eens herhaald. Men was het er volstrekt over eens, dat een hoogleraar niet mocht worden ontslagen wegens het uiten van kritische opmerkingen, vooral gezien het feit, dat de partij zelf die kritiek merendeels herhaalde.
Een studenten-comité van de universiteit probeerde in november de studenten van de filosofische faculteit tegen hun hoogleraren in actie te brengen en dreigde daarbij met geweld. Maar de studenten wezen deze suggesties af en organiseerden tot ieders verrassing een straatdemonstratie (al enkele jaren

verboden en in 1966 en '68 met politieoptreden beantwoord). De studenten protesteerden daarbij tegen de onderdrukking in Griekenland en de moordpartij in de universiteit van Athene! Zij werden scherp op de vingers gezien, de dekaan werd wanhopig tot een verbod van de demonstratie opgezet, maar er werd aan geen van beide zijden geweld gebruikt.
Zes maanden werd er om de kernkwestie, de samenstelling van de faculteitsraden, gevochten. Voorheen was het aantal leden van buiten, benoemd door de politieke autoriteiten, terwille van het zelfbestuur beperkt. Nu zou voortaan de helft uit leden van buiten bestaan, hetgeen praktisch betekende, dat de invloed van de wetenschappelijke staven tot een kleine minderheid werd teruggebracht. Na aanvankelijke tegenstand gaven in oktober '73 de universiteit en alle faculteiten, op de filosofische na, toe aan de uitgeoefende druk. De nieuwe regeling zou berusten op een, door de Universiteitswet geëist, „zelfsbestuurs-accoord" tussen faculteit en de Uitvoerende raad van de republiek. De filosofische faculteit weigerde, omdat er van onderhandelingen, bij zelfbestuur verondersteld, geen sprake was geweest. Zij ging in beroep bij het Constitutionele Hof, deed tegenvoorstellen, maar daar werd niet op ingegaan. Toen daarop de communicatie verbroken werd, werd een venijnige campagne via pers en andere publiciteitsorganen tegen de faculteit gelanceerd en deze tevens met opheffing, financiële boycot e.d. bedreigd. Onder die toenemende druk besloot de faculteitsraad op 14 december zijn dekaan te machtigen het „zelfbestuurs-accoord" te ondertekenen.

De huidige situatie
De faculteitsraad krijgt nu de helft van zijn leden benoemd door de politieke autoriteiten. Zij zullen op hun „betrouwbaarheid" terdege worden geselecteerd en zij zullen de kwestie van het ontslag van de acht hoogleraren aan de orde stellen, omdat deze „niet beantwoorden aan de onlangs aanvaarde politieke kriteria". De politieke leiding zal erop aandringen, dat de zaak geregeld zal zijn vóór het voorjaarscongres van de Communistische Liga.
Ook dat zal niet zo eenvoudig zijn, gezien de bestaande aanstellingsvoorwaarden, waarbij b.v. volledig aangestelde hoogleraren als Markovic en Tadic wettig in het geheel niet kunnen worden afgezet. Bovendien heeft de partijorganisatie van de faculteit, welker opinie bij de politieke evaluatie meetelt, nimmer met de veroordeling of uitsluiting van enig lid van de groep ingestemd. De betrokkenen genieten voorts een grote reputatie binnen en buiten de universiteit en men heeft, ondanks alle pogingen daartoe, nooit een bekend Zuidslavisch filosoof of socioloog kunnen vinden om hen aan te vallen. Hoe de faculteitsraad zal optreden hangt ervan af, hoe brutaal de op de leden geoefende druk zal zijn. In de voorafgaande zes maanden hebben verschillende van de bedreigde hoogleraren reeds hun paspoorten verloren. De mate van brutaliteit zal ervan afhangen, of de hele zaak voorbij zal gaan als een kleine, onbeduidende episode in een van 's werelds duizenden universiteiten, of zal worden begrepen voor wat zij is: de laatste strijd om het voortbestaan

van vrij, kritisch, progressief denken in de hedendaagse socialistische wereld, in een land, dat nog openstaat voor een democratische ontwikkeling en waar deze tot voor kort alle kans had tot bloei te komen.
De verklaring besluit met een appèl op de internationale gemeenschap van intellectuelen, wederom, en dan liefst in scherpere vormen, te hulp te komen en de filosofen in Belgrado niet aan een, tot dusver voorkomen, isolement en daarmee de verstikking uit te leveren. De hele politieke en economische positie van Zuidslavië maakt, dat het land en zijn regime zeer gevoelig zijn voor de wereldopinie.

* * *

Wij hebben dit document grotendeels hier opgenomen niet alléén omdat wij dit appèl van harte ondersteunen. Ook omdat het een typisch tijdsdocument is, om niet te zeggen, een *document humain*. Zeker, er zijn volken en groepen daarin, die er heel wat ellendiger aan toe zijn. Wie de risico's kent, waaraan de Russische intellectuelen eventueel kunnen blootstaan, stuit op heel andere bedreigingen. Wie de ruwe wijze volgt, waarmee in een land als Tsjecho-slowakije na 1968 de intellectuelen uit hun posten verdreven zijn (zie o.a. Internationale Spectator van 22 april 1974 over het lot van de groep der historici in dat land), kan de Zuidslavische filosofen nog bevoorrecht achten. Maar het Zuidslavische voorbeeld is bovenal illustratief voor de wijze, waarop in een, op zijn democratie en zelfbestuur prat gaande staat, de geestelijke vrijheid en haar universitaire coryfeeën langzaam en over alle wettelijke e.a. hindernissen heen kunnen worden teruggedrongen en ten onder gebracht. Hoopgevend is slechts de wijze, waarop in dit geval, met name van de filoso-fische faculteit, alle geledingen, de studenten voorop, zich solidair betonen in deze strijd voor geestelijke waarden. Laat de buitenwereld er niet mede voor verantwoordelijk zijn, dat die hoop voor de betrokkenen een illusie zal blijken.
Wij zijn er niet zeker van, dat die buitenwereld de ernst van zulk een weinig spectaculair proces in onze door veel heviger gebeurtenissen geschokte tijd op zijn waarde zal schatten: want het gaat hier inderdaad om een „cruciale" kwestie. Hoe redden wij de geestelijke vrijheid met de middelen, waarover de wereldopinie beschikt, die van louter morele druk, in een land, dat een sleutel-positie inneemt aan de ideologische fronten, die de wereld verscheuren. Zeker, er zijn tekenen, dat deze plicht der solidariteit aan tal van instellingen van universitaire en akademische aard wordt beseft. Onze eigen internationale organisatie, de I.H.E.U., heeft in een schrijven van haar voorzitter, prof. Van Praag, een dringend beroep gedaan op president Tito en er zijn aanwij-zingen, dat dit beroep ook wel wat heeft uitgericht. Maar in ons eigen land heeft een en ander veel te weinig weerklank en ondersteuning gevonden. Zelf ben ik, bij een hardnekkige poging, de Leidse universitaire gemeenschap in beweging te brengen, op een grote mate van apathie gestuit, vooral bij zich als

„progressief" aandienende studenten. Al spreekt daarbij stellig de factor van de noodzakelijke selectiviteit een woordje mee, men kan niet aan de indruk ontkomen, dat het element van sensatie en show bij die selectie niet altijd afwezig is. Waartegenover de aspecten van urgentie en bereikbaarheid nauwelijks opwegen.

En urgent is de zaak der Filosofen van Belgrado stellig. Volgens recente berichten (NRC-Hand.bl. 13-4-'74) worden de laatste tijd studenten, die het voor de filosofen opnemen, gearresteerd en met vervolging bedreigd. Solidariteitsacties worden strafbaar geacht. De autoriteiten treden kennelijk harder op. Wat het partijcongres van de Communistische Liga zal brengen is onbekend. Onze humanistische geestverwanten organiseren hun conferenties en hun zomerschool over onderwerpen als een „humanistische revolutie en cultuur" en „pluralisme en de waarheid". Maar of zij straks op het I.H.E.U.-congres in Amsterdam zullen zijn is hoogst onzeker. Hun zaak, die van de Acht filosofen van Belgrado, zal in elk geval wel aan de orde komen.

B. W. Schaper

Het huidige socialisme en marxisme

Svetozar Stojanovic

De laatste decennia is het marxisme veranderd in een officiële ideologie met konservatieve trekken en daardoor is het in een zware crisis geraakt. Toch heeft het marxisme, zelfs tijdens de grootste geestelijke verarming heel belangrijke theoretici voortgebracht: Lukács, Bloch, Gramsci, Korsch, Horkheimer, Adorno, Marcuse en Fromm. De continuïteit van het productieve marxisme werd in die tijd weliswaar bijna uitsluitend gewaarborgd door werken van marxisten uit de kapitalistische landen – een van de ironische grapjes van de geschiedenis. Het lijkt wel alsof de bourgeoisie nog eens de marxistische voorspelling waar wil maken, namelijk dat zij zelf voor haar eigen doodgravers zorgt.
De tekenen echter die het einde laten zien van een haast pathologische gespletenheid van het bewustzijn worden steeds duidelijker. Ik bedoel hiermee de Janus-kop-achtige instelling van talloze marxisten die in één adem op een niets ontziende wijze het kapitalisme bekritiseren en de socialistische landen verdedigen. Het komt ons voor dat deze soort gespletenheid aan het verdwijnen is, aangezien het inzicht dat het marxisme de kritische maatstaf moet zijn van *alle* bestaande samenlevingen, veld gaat winnen. En, hoe paradoxaal dit misschien ook moge klinken: in de eerste plaats zouden de marxisten radikale kritiek moeten leveren op het socialistische blok.
Op het ogenblik ligt de grote kans voor het marxisme in de vernieuwing van zichzelf, in de analyse en de kritische waardering van die maatschappelijke praktijken die onder de naam van het socialisme worden toegepast. Allereerst moeten er twee taken vervuld worden: ten eerste, een marxistische kritiek, zonder genade, op het marxisme zelf; en ten tweede het vernietigen van de belangrijkste politieke en ideologische mythe van deze eeuw, dat wil zeggen, de stalinistische mythe van de socialistische landen.

Naar de voorspelling van Marx kon er van de socialistische revolutie verwacht worden, dat zij de klasse-maatschappij (van de „voorgeschiedenis") zou veranderen in een klasseloze maatschappij, waardoor de „echte" geschiedenis zou beginnen. De stalinisten echter schiepen noodlottigerwijze uit naam en onder de dekmantel van het socialisme een maatschappij, die alle kenmerken vertoont van een klassemaatschappij. De mythe echter van het socialistische karakter van deze maatschappij was zo machtig en sterk, dat nog altijd heel veel mensen vruchteloos proberen een antwoord te vinden op de

door hen, overigens onjuist gestelde vraag: hoe was die of die gebeurtenis mogelijk, bijvoorbeeld de overval op Tsjecho-Slowakije, in het kader van het socialisme?

We zouden de beginfase van de huidige renaissance van het marxisme kunnen kenschetsen als een beweging „terug naar Marx". Maar deze fase duurt nu al veel te lang. Door exegese van de teksten van Marx of door scholastische discussies kan er geen uitweg uit deze impasse gevonden worden. Wij worden al zolang geconfronteerd met problemen waar geen oplossing voor gevonden kan worden, als wij niet verder gaan dan Marx; het mag vanzelfsprekend geacht worden dat hiermee geen eindoordeel over Marx wordt geveld. Wie doorgaat het denken van Marx te beschouwen als een blok, die beschikt niet over de intellectuele voorwaarden om iets productiefs te kunnen leveren als bijdrage tot de ontwikkeling van het marxisme. De theorie van Marx zit vol met verregaande tegenstrijdigheden en innerlijke spanningen. We moeten daarom leren onderscheid te maken tussen een nog altijd op de theorie inspirerend werkende Marx en een Marx die alleen nog maar kan dienen om uit het verleden geciteerd te worden. Ik wil dit laatste met twee contradicties in de leer van Marx duidelijk maken: ten eerste wat betreft de concurrentie tussen het gematigde en het consequente determinisme en ten tweede: de botsing van dialectiek en absolute utopie.

II

Geheel overeenstemmend met zijn filosofie van de praxis, de vrijheid en de zelfverwezenlijking van de mens, komt Marx steeds weer terug op zijn stelling: *„De mensen maken hun eigen geschiedenis,* maar zij doen dat *niet uit eigen beweging,* niet onder zelfverkozen omstandigheden, maar onder onmiddellijk aanwezige, gegeven en overleverde omstandigheden".[1]) Deze theoretische stellingname kunnen we een gematigd determinisme noemen.
Te zelfdertijd echter zat Marx gevangen in het 19e eeuwse denken, toen het steile determinisme van de natuurwetenschappen tot een methodologisch ideaal was verheven. Daar komt bovendien nog bij dat Hegel in zijn geschiedenis-filosofie de enkelingen duidt als zijnde slechts werktuigen van de wereldgeest. Bij Marx treffen we vaak een extreem deterministische instelling aan als gevolg van deze invloeden. Zo bevat het Communistisch Manifest de gedachte, dat de kapitalistische productie-wijze met de onverbiddelijkheid van een natuurwet haar eigen ondergang moet veroorzaken. Toen een criticus van het kapitaal dit thema naar voren haalde, werd hij met instemming door Marx geciteerd: *„Marx beschouwt de maatschappelijke beweging als een natuur-historisch proces, dat door wetten bestuurd wordt en dat niet door de wil, het bewustzijn en de doelstellingen van mensen afhankelijk is, maar eerder omgekeerd, dat de wil, het bewustzijn en de doelstellingen bepaalt".*[2]) De extreem-deterministische opvatting, volgens welke de economische wetten zich met „ijzeren noodzaak" doorzetten strijdt met het gematigde determinisme

dat slechts spreekt van tendensen. „Op zichzelf gaat het niet om de hogere of lagere ontwikkelings-graad van de maatschappelijke antagonismen, die ontspruiten aan de natuurwetten van de kapitalistische productie. Het gaat *om die wetmatigheden zelf, om die met ijzeren noodzakelijkheid functionerende en zich verwezenlijkende tendensen*".[3])

De mensen zijn het subject van het historische proces, maar het verloop van dit proces is afhankelijk van hun bewustzijn of hun wil. Ondanks de productieve fantasie van de mensheid kan die mensheid zich slechts in één richting bewegen. De mensen beïnvloeden weliswaar de historische ontwikkeling, maar dat slaat slechts op het tempo, niet op de tendens. „Zelfs als een samenleving op het spoor gekomen is van de aard van de beweging, dan kan ze toch de natuurlijke ontwikkeling niet overslaan, noch wegdekreteren. *Maar zij kan de geboorte-weeën wel bekorten en verminderen*".[4])

We moeten echter wel steeds in het oog houden dat het blinde geweld van de maatschappelijke machten slechts karakteristieke fenomenen van de „voorgeschiedenis" zijn. Als de mensen in de „vrije associatie" van het communisme leven, dan zullen zij, volgens Marx, ook in staat zijn de loop van de geschiedenis te bepalen.

Deze verregaande tegenstrijdigheid van Marx heeft tot zeer uiteenlopende interpretaties geleid, die door de hele geschiedenis van het marxisme lopen. De overgrote meerderheid van de marxisten van de Tweede Internationale beschouwde Marx als een extreem deterministische theoreticus. Hun politiek van reformisme was daar dan ook meer mee in overeenstemming dan met de revolutionaire praktijk van Lenin.

Er moet echter wel met nadruk gesteld worden dat Lenin zelf niets zei over dit wankele begrip van het determinisme bij Marx en dat hij zelfs in de tijd dat hij het aktivisme propageerde, voortdurend weer opmerkte dat het socialisme en het communisme onvermijdelijk, ja met een ijzeren noodzaak moesten ontstaan. Immers, terwijl Lenin zich als theoreticus dikwijls bediende van een streng deterministische wijze van uitdrukken, mikte hij in de praktijk op revolutionair bewustzijn en politieke fantasie.

Er is waarschijnlijk nog nooit een maatschappelijke beweging geweest die evenals het communisme beweert, dat de nagestreefde doelen automatisch bereikt kunnen worden, maar tegelijkertijd de mening verkondigt dat de strijd voor die doeleinden noodzakelijk moest gebeuren via georganiseerde strijders. Op meesterlijke wijze hebben de stalinisten de psychologische effecten benut die op grond van deze tegenspraak – nml. in theorie een absoluut determinisme, maar in de praktijk een relatief determinisme of zelfs een voluntarisme – wel moesten volgen. Hierdoor hebben zij hun aanhangers aangemoedigd en hun tegenstanders, ook in eigen rijen gedemoraliseerd.

Ook de maoisten hebben theoretisch aldoor vastgehouden aan een extreem deterministische opvatting van de geschiedenis. Aan de andere kant komen zij door hun prakticisme tot veel minder deterministische premissen. In *De Grote Sprong naar voren* vond een explosie plaats van een bijna volun-

taristische, utopische hoop (er zij herinnerd aan de poging de industrialisering in de dorpen door primitieve hoogovens op te voeren en aan het geloof dat de pas ontstane communes zich spoedig zouden ontwikkelen tot bases – niet alleen socialistische – van een communistische maatschappij). De culturele revolutie was echter geen grote sprong voorwaarts, doch op een bepaalde manier „een Grote Sprong achteruit". Door de culturele revolutie moesten de nadelen door de grote sprong vooruit veroorzaakt, uit de weg geruimd worden.

Misschien lijkt het op de eerste blik paradoxaal, maar toch is het zinvol om op te merken dat er aan de culturele revolutie een onuitgesproken deterministisch begrip van de mens ten grondslag lag. Van het begin af aan was voor de maoisten, die in dit opzicht vol wantrouwen en weinig optimistisch waren, de revolutie een permanente revolutie, een voortdurende strijd van de communistische ideologie tegen het herleven van de „burgerlijke" neigingen in de menselijke natuur (ook bij de topfunctionarissen).

De sterk deterministische trek in het denken van Marx heeft altijd het ontwikkelen van een marxistische moraal-filosofie in de weg gestaan. Als we ons dus in alle ernst willen werpen op een ethiek van het revolutionaire handelen, dan zullen we ons allereerst van deze obsessie dienen te bevrijden. De allerbelangrijkste functie van een dergelijke ethiek zou moeten zijn de mensen duidelijk te maken dat het een moreel gebod is om zich in te zetten voor het socialisme. Dit zou echter zinloos zijn, als de mensen niet in staat waren de historische ontwikkeling op beslissende wijze te beïnvloeden. Er is hier al genoeg geciteerd van de Marx, voor wie de mensen nagenoeg hulpeloos staan tegenover het verloop van de geschiedenis (en die, op grond daarvan, dan ook geen verantwoording kunnen dragen). Een consequent determinisme sluit een *feitelijke* vrijheid van mens uit, en die vormt nu juist de *ratio essendi* van de moraal-filosofie.

Ik spreek hier van *feitelijke* vrijheid, aangezien de opvatting van de vrijheid slechts als „inzicht in de noodzaak" alleen maar een rechtvaardiging van die toestand is, waarin volgens ons de mensen òf werktuigen van de wereldgeest zijn (Hegel) òf van blinde historische machten (Marx). Uit dergelijke opvattingen valt geen ware vrijheid af te leiden. Die bestaat veel eerder uit de capaciteit van de mens om tussen twee verschillende mogelijkheden te kiezen en dan de gekozen mogelijkheid te verwerkelijken tegen een schijnbare noodzaak in. Slechts in de mate waarin de mensen over deze capaciteiten beschikken, zijn ze verantwoordelijk voor de loop der geschiedenis. Zonder de premisse van een betrekkelijk open toekomst is het onmogelijk een ethiek van de revolutionaire beweging te ontwikkelen.

Het socialisme is een reële historische mogelijkheid en een tendens, maar geenszins onvermijdelijk. In dat opzicht is de tendens tot het socialisme zwakker dan de neiging de staat te vervormen tot een apparaat. Of het socialisme werkelijk vorm zal krijgen hangt af van wat de mensen zullen doen. Alleen een theorie van het marxisme, waarin het socialisme als historische

mogelijkheid wordt beschouwd, en niet als iets onvermijdelijks, die kan de mensen *moreel* verplichten zich in te spannen voor de verwerkelijking ervan. Het geloof aan het onafwendbare van het socialisme is nergens meer op gebaseerd. Dat komt door twee factoren, die ten tijde van Marx ontstaan zijn. Aan de ene kant ontstond met het stalinisme, een niet door Marx voorziene vorm van de klassestrijd, namelijk het verworden van de staat tot apparaat. Aan de andere kant heeft de mensheid een zo groot vernietigingspotentieel bereikt, dat alleen al het overleven in twijfel getrokken kan worden, laat staan dat er nog sprake zou kunnen zijn van een waarborg voor een historische ontwikkeling in een bepaalde richting.
Op het ogenblik is niet alleen de overgang van de „voorgeschiedenis" naar de „ware geschiedenis" mogelijk, maar ook het absolute einde van alle geschiedenis.
Alle inspanning van de mensheid zou wel eens een Sisyphus-arbeid kunnen blijken te zijn. Of nog erger: de steen zou Sisyphus zelf kunnen verpletteren. en daarmee zal het absurde overwinnen en de prijs hiervoor zou zijn dat er helemaal niets meer over is.

III

Marx is zonder twijfel een van de meest compromis-loze denkers die de geschiedenis van het menselijk denken kent. En toch heeft ook Marx niet gemerkt hoe ondialectisch hij wel werd, toen hij zijn denken van het verleden naar de toekomst richtte. Wij bespeuren in het visoen van Marx over het communisme de spanning tussen zijn dialectische instelling en de utopie van een volkomen opheffing van de vervreemding. Op grond van de dialectiek moest Marx het communisme opvatten als iets relatiefs, maar door zijn grenzeloze verwachtingen werd hij verleid het communisme te verabsoluteren.
Als dialecticus heeft Marx met klem bestreden dat het communisme het einde of het doel van de geschiedenis zou zijn: „Het communisme is de negatie van de negatie, en daarom het *werkelijke,* voor de nabije historische ontwikkeling noodzakelijke, moment van menselijke emancipatie. Het *communisme* is de noodzakelijke vorm en het werkzame principe van de nabije toekomst, maar het communisme is niet als zodanig het doel van de menselijke ontwikkeling – de vorm van een menselijke samenleving".[5]) Daar staat tegenover dat het niet moeilijk is passages te vinden, waarin Marx het communisme beschrijft als een samenleving, die alle fundamentele tegenstrijdigheden van de mensen zou overwinnen, ja zelfs tussen wezen en bestaan: Dit communisme is als voltooid naturalisme = humanisme, als voltooid humanisme = naturalisme, het is de *waarachtige* oplossing van de tegenstrijdigheid tussen de mens en de natuur en de mede-mensen, de ware oplossing van de strijd tussen bestaan en wezen, tussen het tot object worden en de zelfbevestiging, tussen vrijheid en noodzaak, tussen individu en soort".[6]) Naar een absolute utopie verwijzen ook de beroemde gezegdes van Marx over het opnieuw tot stand komen van de „gehele Mens", het samenvallen van arbeidsdeling en

persoonlijke neigingen of de volledige controle van het maatschappelijke proces door die individuen die zich in het communisme geassocieerd hebben.

De idee van iets volmaakts bevat altijd een zeker gebrek, namelijk dat het als iets volkomens, zoals Hegel leert, te goed is voor de mensen. Er is geen *onbegrensd* vertrouwen meer mogelijk in het in staat zijn van mensen tot het goede, niet na onze historische ervaringen en na het wetenschappelijk onderzoek van de laatste honderd jaar. Veel sterker dan Marx voor mogelijk hield, toonden de mensen zich gedisponeerd voor het irrationele, voor verslaving en onderwerping, tot agressie en vernietiging. De twintigste eeuw vertoonde de grootste explosie van het kwaad tot nu toe. Natuurlijk wordt daar niet mee beweerd, dat de mensen nu slechter zijn dan vroeger. Misschien is zelfs het tegendeel waar. Maar de mensen beschikken op het ogenblik over onvergelijkbaar verschrikkelijke middelen om kwaad te stichten. Een filosofie die opgewassen wil zijn tegen de ervaringen van deze tijd, mag niet blind zijn voor het onmenselijke.
Maar juist op deze plaats moeten we een misverstand voorkomen. Er wordt hier geen kritiek op Marx uitgeoefend omdat hij een utopie ontwikkelde – als we onder utopie de visie van een niet bestaande maatschappij-vorm bedoelen, die al volgens haar opvatting niet uitvoerbare elementen moet bevatten. Er zijn nu eenmaal geen radicale veranderingen mogelijk zonder dergelijke anticipaties. Als de utopie in deze relatieve en niet in absolute zin genomen wordt, dan stelt ze al een wezenlijke dimensie van kritiek voor, die Marx op de geschiedenis en de samenleving had. Zo een utopie is dan namelijk een moment van de revolutionaire dialectiek.
Maar voor Marx is deze niet bestaande maatschappij-vorm soms ook een direct realiseerbaar ideaal. In dat geval kunnen wij niet meer van een relatieve, maar alleen nog maar van een absolute utopie spreken – van een utopie die in de menselijke natuur en aanleg de basis ziet voor onbegrensde verwachtingen: zelfs de meest wezenlijke existentiële tegenstrijdigheden van de mens moeten geëlimineerd worden. Zou dit inderdaad het geval zijn, dan zou de totale menselijke en maatschappelijke situatie in een soort perpetuum mobile veranderen.
We vergissen ons als we denken dat Marx, in tegenstelling tot de *utopische* communisten een streng wetenschappelijke communist was. Het verschil tussen deze twee varianten van het communisme vervaagt veel meer dan Marx, zeker Engels ooit gedacht hebben.
Wie een moeilijk te bereiken doel nastreeft, zal de inspanning gemakkelijker verdragen als hij gelooft dat het volmaakte ook werkelijk bereikt kan worden. Het is echter droef gesteld met diegenen die zonder een spoor van hoop vechten, maar het is evenzeer droef gesteld met degenen die hun strijd met een onbegrensde hoop en verwachting voeren. Het zou als weinig andere dingen zeer verhelderend werken om te horen wat Trotzki hierover heeft gedacht – na alles wat hem en ook de revolutie is overkomen – hij die

eens de communistische mens als volgt zag: „De mens zal onvergelijkbaar veel sterker, verstandiger en fijner zijn; zijn lichaam zal harmonischer, zijn bewegingen rythmischer en zijn stem muzikaler worden. De vormen van het alledaagse leven zullen van een dynamische theatraliteit zijn".[7])

IV

Het is bekend dat Marx de revolutie heeft verwacht in de meest ontwikkelde landen. Hoewel hij de verdiensten van het primitieve of „ruwe" communisme van zijn tijd wel erkende, had hij er toch kritiek op als een terugkeren naar de natuurlijke eenvoud van de mens die arm is en zonder enige gedifferentieerde behoeften. Desondanks werd het marxisme het eerst in de onderontwikkelde landen door communisten daadwerkelijk volbracht. Op grond daarvan wordt Marx door hen geïnterpreteerd als een theoreticus van het primitieve communisme, terwijl hij daar toch juist kritiek op had.
Alle socialistische revoluties in niet-geïndustrialiseerde landen moeten nog altijd een fase doorlopen, die wij als primitief communisme zouden kunnen betitelen. In tijden van ondergrondse strijd, van gewapende opstand, van het oorlogs-communisme en van de wederopbouw, in die tijden kent de communistische beweging slechts één richtlijn voor haar aanhangers: solidariteit, samenwerking, ondergeschikt zijn aan het algemeen belang, discipline, strijdmoraal, zelfopoffering en gelijkheid van verbruik. In zulke situaties worden de materiële verlangens, privileges van individuen of groepen, wensen naar een hogere levensstandaard en naar inkomensverschillen absoluut afgewezen. Het zou misschien mogelijk zijn alle elementen van zo een primitieve vorm van het communisme terug te brengen op nivelering (russisch: „uravnilovka"), collectivisme en het afstand doen van verbruik. Een dergelijke vorm van communisme is m.i. terecht en juist en zelfs progressief onder de vreselijke omstandigheden van een ondergrondse strijd, een gewapende opstand, „oorlogs-communisme" en de wederopbouw van een land. In dit communisme komt het moeizame van de strijd tegen de oude wereld tot uitdrukking en tegelijkertijd ook de verheerlijking daarvan.
Heeft echter de revolutionaire beweging die inspanning verheerlijkt dan staat ze voor de zeer moeilijke beslissing als zij eenmaal de macht veroverd heeft en als er met de opbouw van het land begonnen moet worden: òf zij moet de beperkte waarde van het primitieve communisme erkennen en zich dus moderniseren, òf zij is tot verval gedoemd. Dat leert ons de ervaring van de revoluties in Rusland, China en Joegoslavië. Ook de Cubaanse revolutie staat voor hetzelfde dilemma op het ogenblik.
Ik wil hier slechts in het kort drie model-mogelijkheden beschrijven om dit probleem op te lossen.

Slechts zeer weinigen kunnen de nauwelijks voor te stellen inspanningen van een ondergrondse strijd, van een gewapende opstand, van een „oorlogscommunisme" of de wederopbouw van een land *vrijwillig* volhouden en zelfs

die kunnen dat maar voor *een bepaalde tijd*. Van een revolutionair enthousiasme alleen kan men niet al te lang leven. Zeker, de Chinese revolutionairen hebben getoond dat zo een periode vrij lang kan duren en hetzelfde kunnen we zien bij de (nu alweer meer dan vijf en twintig jaar volgehouden) moedige en succesvolle strijd van de Vietnamese revolutionairen.
De ervaring leert ons dat de pogingen van een revolutionair kader om van het primitieve communisme een maatschappelijk blijvende toestand te maken, al spoedig in botsing komen met de natuurlijke verlangens van de mensen, die individuele verschillen, privé initiatieven, passende materiële beloning en een gemakkelijker leven willen. Als deze verlangens al te lang onderdrukt worden, dan zal dat tot een reactie leiden: een onverschillige houding ten opzichte van het werk (ten dele verhuld door deelneming aan „vrijwillige tewerkstellingen" en andere campagnes), lijntrekkerij, slordig omgaan met de productiemiddelen, geringe productiviteit, materiële armoede en geestelijke starheid.
Op den duur zijn zulke neigingen van mensen slechts nog met geweld te onderdrukken. Maar ook dat geweld moet door mensen uitgeoefend worden en die mensen hebben dezelfde neigingen die zij bij de anderen moeten onderdrukken. Daarom moeten ook zij weer met geweld in bedwang gehouden worden. Dit proces kan echter niet eindeloos verder gaan. Zo komt het dan dat de revolutionaire avant-garde aan haar leden en bovendien aan die groeperingen waar hij op aangewezen is ter ondersteuning van het regime, het bevredigen van die menselijke verlangens toestaat, terwijl zij tezelfder tijd aan de overige burgers een primitief communistisch leven opdringt. Na zo een aanpassing aan de realiteit volgt al spoedig een oligarchische burocratisering van de staat, dat wil zeggen, de stalinistische ontaarding van de revolutie.
De principes van de *uravnilovka* van het opgeven van verbruik en van het collectivisme veranderen van karakter en van functie als zij niet meer de gewapende toestand en de elementaire opbouw van de staat dienen. Het ascetische en collectivistische egalitarisme wordt dan tot een idee fixe van de uiterst linksen: het moet als doel op zichzelf en tot iedere prijs tot een blijvende maatschappelijke situatie gemaakt worden. Daarom wordt het dan met veel ideologische tierlantijnen opgesmukt. Het wordt dan zo voorgesteld alsof *uravnilovka* de verwezenlijking zou zijn van het principe van Marx: een ieder naar zijn behoefte; het opgeven van verbruik wordt „verkocht" als de in praktijk gebrachte omkering van de vulgair-materialistische waarde-ordening van de bourgeoisie; en het moet tenslotte als de overwinning van de maatschappelijke mens op het burgerlijke individualisme gelden, in de geest van Marx.

Wij kunnen ons precies voorstellen wat Marx – die zelf immers de totale genuanceerdheid van het verleden wilde behouden – van zo een terugval in een primitief communisme zou hebben gedacht. Marx stelde het collectieve

communisme helemaal niet ten doel, maar de bevrijding van de persoon door het communisme. Hij zou zeker kritiek hebben gehad op een geforceerde ascese op grond van zijn humanistisch hedonisme en tegenover dit maken van de mensen tot een sjabloon zou hij zeker zijn principe 'een ieder naar zijn behoefte' gesteld hebben.
Als de voorwaarden niet meer aanwezig zijn voor een primitief communisme, dan moet het met *geweld* in praktijk worden gebracht. Maar daardoor raakt het in een rampzalige tegenspraak met zichzelf en vernietigt zichzelf: het verandert in een oligarchische staatsvorm waarbinnen de geprivilegeerde heersende klasse, die in toenemende mate haar eigen belangen nastreeft en zeer vaak hedonistisch denkt, de egalitaire ideologie, het afzien van verbruik en het collectivisme slechts door middel van zware onderdrukking kan verwezenlijken. Of anders gezegd: de staatsbeheersende klasse propageert nog aldoor een primitief communisme als regulatief idee voor de samenleving, maar zelf houdt zij zich daar niet aan.
Er moet echter wel op gewezen worden dat het systeem van een oligarchisch staats-apparaat, dat ontstaat door het degenereren van de socialistische revolutie niet noodzakelijkerwijze met het primitieve communisme als een alles doordringende blijvende vorm verbonden behoeft te zijn. Door de dwang van de technische en intellectuele vooruitgang kan de heersende klasse gedwongen worden haar geheel of gedeeltelijk op te geven. Stalin heeft bijvoorbeeld al heel vroeg de *uravnilovka* aangevallen. Het veranderen van een primitieve staatscultuur van de Politruks in een moderne van technocraten, vereist steeds meer dat er met de belangen van groepen en individuen rekening wordt gehouden, dat er materiële prikkels zijn, dat de levensstandaard stijgt en dat er promotie-mogelijkheden geboden worden.

V

De maoïsten hebben een romantische relatie tot het primitieve communisme, dat het materiaal vormt van hun grote revolutionaire traditie. Zij zien daarin een bescherming tegen de verkilling en het degenereren van de revolutie tot een nieuwe klassemaatschappij. De revolutionaire traditie moet tot iedere prijs door onvoorwaardelijke en voortdurende inspanning behoed worden voor een ineenstorting. Naar hun ideeën zal de revolutie voortgaan en leven, als de grote massa's zich die revolutionaire instelling eigen hebben gemaakt die in de heroïsche jaren van strijd van Hunan-Kiangsi en Yenan goed gebleken waren. Dit communistische verleden is in *kwalitatief* opzicht iets absoluuts. Het communisme van de toekomst zal volmaakt zijn, als uit dat verleden ook in kwantitatief opzicht iets absoluuts ontstaan is; als de traditionele revolutionair die „de nieuwe mens" op voorbeeldige wijze belichaamt, tot het algemene zo niet universele type mens is geworden.
De utopie ligt dus voor de maoïsten in het verleden, niet in de toekomst.
Als we hun visioen van de nieuwe mens op de keper beschouwen dan zien we een paradox, namelijk dat voor hen het socialisme een overgangsstadium

betekent naar het communistische verleden. Er wordt voortdurend gestreden tegen de verleiding om het communisme van de eerste jaren op te geven Mao zèlf belichaamt deze tegenspraak van een ultra-linkse en een conservatieve revolutionair. Aan de ene kant neemt hij het risico zich tegen zijn eigen levenswerk te keren (het partij- en staatsapparaat), om het ontstaan van een nieuwe klasse te verhinderen – iets heel bijzonders dat nog niet is voorgekomen. Aan de andere kant echter laat hij een blijvende ideologische fixering zien aan de beginfase van de revolutie.
Het hedonisme kan zeker geen realistische oplossing bieden voor het huidige China. Een zozeer achtergebleven land heeft immers geen uitzichten voor de toekomst als zijn bewoners niet de noodzaak zouden kunnen inzien om offers te brengen voor de volgende generaties. Toch kan mijns inziens de oplossing niet bestaan uit het absoluut stellen van een ascetisch communisme. Al heeft de maoïstische ideologie de laatste jaren, vooral tijdens de culturele revolutie nog aldoor propaganda gemaakt voor het versoberen toch moet een oplossing op de lange duur gevonden worden in een voorzichtig en uitgebreid geplande modernisering, die alle aspecten van het leven omvat, ook de idee van de „nieuwe mens".
De richting van een dergelijk proces zou daarbij veel belangrijker zijn dan het tempo. Vanzelfsprekend zou een dergelijke modernisering nooit de geleidelijke verbetering van de levensstandaard in de onderste lagen van de bevolking in gevaar mogen brengen; er moet, afgezien van de capaciteiten van de enkeling om aan de maatschappelijke opbouw mee te werken, een bestaans-minimum gewaarborgd blijven. Evenmin mogen de gelijke ontwikkelingsmogelijkheden in gevaar gebracht worden of het gelijke recht van allen op medische verzorging of de participatie aan de beslissingscomitees – om maar een paar voorbeelden te noemen. Als er echter aan deze voorwaarden voldaan is dan zou er tevens door een modernisatie de mogelijkheid geboden moeten worden om de productiviteit en de praktische fantasie door materiële prikkels op te voeren zonder dat het zo bereikte comfort samen zou gaan met schuldgevoelens.
Omdat Mao weet, dat zo een verlangen naar modernisering steeds weer opduikt, heeft hij beweerd, dat China elke twintig jaar een soort culturele revolutie nodig heeft. Maar het aldoor maar weer herhalen van zulke campagnes zal nauwelijks voldoende zijn om de collectieve en egalitaire ascese te laten worden tot een permanente vorm van de samenleving. Het verlangen naar modernisatie zal steeds sterker worden, waardoor steeds massalere en hevigere campagnes nodig worden.
Maar *als* de revolutionaire praetorianen zich gaan inlaten met zo'n escalatie, dan zullen we moeten vrezen dat zij tenslotte de doodgravers zullen worden van de revolutie. Immers alleen maar door een steeds meedogenlozere aanpak kan op den duur de natuurlijke behoefte van de mens naar een persoonlijke expressie en naar comfort onderdrukt worden. Maar aangezien ook de meedogenloze praetorianen mensen zijn, zullen zij ook het verlangen kennen naar

comfort en luxe. En na verloop van tijd zullen zij niet meer anders kunnen dan er aan toe te geven, hoewel zij dat verlangen nog aldoor bij de anderen met geweld onderdrukken. Zo kan in naam van de revolutie en haar voortbestaan een steeds bredere kloof ontstaan tussen de onderdrukte massa's en de onderdrukkers. Deze laatsten dwingen de massa's volgens de egalitaire ideologie van het collectivisme om sober te leven, terwijl zij zelf het gelukkige en egoïstische leven leiden van geprivilegeerden. Om een schijn van democratie op te houden laat men de massa dan voortdurend deelnemen aan politieke campagnes die door hun zogenaamde spontaniteit de mensen moeten verbergen die werkelijk aan de touwtjes trekken.

VI

Ook de Joegoslavische revolutie is door een fase van het primitieve communisme heengegaan. *Uravnilovka,* ascese en collectivisme, dat waren de drie oerprincipes van de *partisanen-ethiek* van de Tweede Wereldoorlog. Maar de eerste tekenen van het verval vertoonden zich al spoedig na de vrede in 1945. Het was het gevolg van het feit, dat de maatschappijopbouw zich richtte naar het stalinistische model; ik zeg expres, het „stalinistische" model en niet het „sovjet-model", omdat daarmee pas in 1951 door het invoeren van arbeidersraad een zekere relatie tot stand kwam. Het staats- en partijapparaat, dat bestond uit voormalige partisanen, predikte het volk nog steeds ascese en egalitaire principes, terwijl de leiders zelf, natuurlijk zo stiekum mogelijk, van de genoegens van een geprivilegeerd leven begonnen te genieten. Er zou zich zonder enige twijfel een nieuwe heersende klasse gevestigd hebben, als deze ontwikkeling niet zou zijn onderbroken.

In 1948 kwam het keerpunt door een conflict van de communistische partij met de Kominform. De Joegoslavische revolutie moest de „socialistische" insluiting van het socialisme doorbreken. Wij zouden dit proces kunnen karakteriseren als een „revolutie binnen de revolutie". Maar de grootse tijd ervan duurde maar betrekkelijk kort. Het ideologische hoogtepunt vormde in 1958 het aannemen van het program van de „Bond der Communisten" (waarin de C.P. was omgedoopt).

Spoedig daarop begonnen de grenzen van deze „revolutie binnen de revolutie" zich af te tekenen. Hoe enthousiast er ook weerklank gevonden werd bij de grote massa, toch was die Joegoslavische „revolutie binnen de revolutie" niet alleen van bovenaf begonnen, maar ook haar verloop werd constant van boven af geleid en in de gaten gehouden.

Een van de belangrijkste resultaten van de breuk met Stalin was het stap voor stap invoeren van de principes van zelfbestuur en autonomie in het plaatselijke vlak. Maar deze, nu al sinds lang goed blijkende vorm van zelfbestuur en autonomie mochten niet verder gaan en uitgebreid worden tot een socialistische democratie; zij bleven nog aldoor beperkt tot de gettos van kleine maatschappelijke collectieven (fabrieken, scholen, universiteiten, medische en culturele instituten enz.). Dat is dan ook de oorzaak van het tweeslachtige ka-

rakter van het systeem: zelfbestuur en autonomie op het plaatselijke vlak maar een bepaald autoritaire staatsmacht op alle hogere vlakken van de maatschappelijke organisatie. Een beslissende verandering zou natuurlijk een radikale partij-reformatie betekenen.
De tweede belangrijke consequentie van 1948 was, dat de idealen van het primitieve communisme opgegeven werden. Langzaam, maar onherroepelijk week de ascetische instelling voor het streven om een hogere levensstandaard te bereiken en daarvan te genieten. Dat enkelingen en groepen nu eigen belangen najoegen, iets dat voor kort nog als een misdaad tegen de geest van het collectivisme zou hebben gegolden, werd nu ideologisch, politiek en moreel gerechtvaardigd. Tenslotte werden zelfs zwaarwegende inkomensverschillen toegelaten om de interesse voor verdere opleidingen en technische vaardigheden, de productiviteit en practische fantasie te stimuleren. Het resultaat hiervan is een uniek economisch model, dat een verbinding (geenszins een synthese!) laat zien van maatschappelijk bezit van de productiemiddelen, van flexibele centrale planning, arbeidersbesturen en vrije concurrentie (een soort socialistische „vrije-markt-economie").
De laatste jaren is echter aan het licht gekomen dat twee principieel verschillende ideologische en politieke stromingen voor deze modernisering verantwoordelijk waren: het kleine burgerdom en de socialisten. Er is nu tussen hen een fel conflict uitgebroken, dat het hele ideologische en politieke leven van Joegoslavië treft. Jammer genoeg neemt de invloed van het klein-burgerdom bijna dagelijks toe. Er zijn al verontrustende tekenen van een uitgesproken kastegeest, van zelfzucht, niet alleen bij de enkeling maar ook bij groeperingen en van een overdreven materialisme. Kleinburgerlijke „socialisten" forceren deze ontwikkeling. Zo zijn zij bijvoorbeeld – en dat is typerend voor hun program – voorstanders van de mechanismen van een ongecontroleerde markt. Ja, er zou zelfs met aandelen gehandeld moeten worden in het socialisme. Iedere arbeider en werknemer zou dan een bepaald aantal aandelen krijgen, opdat zij zich meer zouden interesseren voor het succes van het door hen bestuurde bedrijf. Vanzelfsprekend zouden er dan ook beurzen moeten komen. Er wordt ons alleen niet bij verteld wat er van het socialisme zou worden als de korte idylle, als iedereen aandelen heeft, weer voorbij is, en de maatschappij zich gesplitst heeft in producenten zonder en producenten die alle aandelen zouden hebben. Als deze kleinburgerlijke „socialisten" de bovenhand zouden krijgen dan zou het socialisme in Joegoslavië ten slotte maar een overgangsperiode zijn van een zeer onderontwikkelde maatschappij naar een zich ontplooiende burgerlijke samenleving.
Wij kunnen daaruit duidelijk zien dat de Joegoslavische revolutie nog lang niet de beslissende vraag heeft beantwoord, waar tot nu toe nog iedere socialistische revolutie voor staat: hoe moet de noodzakelijke modernisering van de maatschappij tot stand komen, zonder dat daarbij de kansen op sociale gelijkheid, gerechtigheid en democratische verantwoordelijkheid op alle maatschappelijke niveaus geliquideerd worden? Of om het anders te zeggen: in

het proces van destalinisatie heeft de Joegoslavische revolutie opnieuw een punt bereikt waar gekozen moet worden of de weg naar een klein-burgerlijk „socialisme" of naar een democratisch socialisme zal leiden. Een deel van de partij, de studentenbeweging en de arbeiders hebben door stakingen en ten dele ook door demonstraties de strijd aangebonden: tegen de kleinburgerlijke ideologie en vóór de realisatie van een humanistisch socialisme.

Vert. uit het Duits door S. Reitsma-Bakker

1) De 18 brumaire van Lodewijk Napoleon, geciteerd naar: Marx Engels Werke. Oostberlijn 1956, 8e deel, blz. 115. Cursief van de schrijver.
2) Naschrift bij de 2e oplage van Het Kapitaal. Marx Engels Werke, 23e deel, blz. 26.
3) Voorwoord bij Het Kapitaal t.a.p. blz. 12.
4) t.a.p. blz. 15.
5) Ökonomisch-Philosophische Manuskripte, naar Marx geciteerd, Texte zu Methode und Praxis II, uitgave G. Hillmann, Hamburg 1966, blz. 86.
6) t.a.p. blz. 75.
7) Leo Trotski: Literatur und Revolution, Berlijn 1968, blz. 215.

De gouden granaatappel

De in onze kring zeer bekende China-specialist [1]), auteur en vertaler Joh. W. Schotman, heeft ons verrast met een bundel gedichten uit het rijk der Groot-Mogols getiteld: „De Gouden Granaatappel" (uitgave Ankh-Hermes, prijs *f* 15,—).
Deze poëzie werd indertijd in het Engels vertaald door J. C. E. Bowen. Schotman verzorgde een Nederlandse versie, welke verlucht is met zwart-wit vignetten van Phyllis Mackenzie. Het rijk van de Groot-Mogols in India werd in 1526 gesticht door Baboer, achterkleinzoon van de bekende Turkse vorst Timoerlenk, die er zich op beroemde een nakomeling te zijn van de Mongoolse heerser Djingiz-Khan. Onder de Groot-Mogols kwamen kunsten en letteren tot grote bloei. Beroemd waren onder meer de Mogol-miniaturen, waarin zich sterke Perzische invloeden openbaarden. Ook op het gebied van de architectuur hebben de Mogolvorsten indrukwekkende bouwwerken nagelaten, zoals de bekende Taj Mahal. Een van de bekendste vorsten was ongetwijfeld de tolerante Akbar (1556-1605) aan wie P. A. S. van Limburg Brouwer een boeiende roman wijdde, waarin Akbar overigens wel enigszins wordt geïdealiseerd.
Het overgrote deel van de hier gebundelde gedichten zijn afkomstig uit de periode tussen 1526 en 1690. Bij ieder gedicht wordt een korte karakteristiek van de dichter gevoegd.
Een bijzonder geslaagde uitgave, die ons nader brengt tot enkele hoogtepunten uit vrijwel onbekende poëzie afkomstig van een gebied, dat grotendeels binnen de grenzen van het huidige Pakistan valt.
Om iets van de sfeer van deze korte gedichten te proeven, laat ik er hieronder enkele volgen:

Een eervolle naam

Ik hoop, dat als het leven wegvloeit uit mijn hart,
ik opgewekt vaarwel zeg - en dan ga;
als moedig man, als edele van geest, laat ik
eervolle naam, door zó te sterven, na.

Baboer (eerste Mogol-heerser van India) 1483-1530

Tot wijsheid gekomen

Voor wie ooit wijsheids doelwit heeft gevonden
zullen 'waar?' en 'waarom?' maar lege woorden blijken.
De bellen der kamelen zwijgen stil
als we eens de karavanserai bereiken.

Een laag eerzuchtig man

Een laag, eerzuchtig man bereikte
zijn doel; maar, eens in 't zadel, stond
hij, als een kind op 't hobbelpaard
nóg met zijn voeten op de grond.

De wereld een boek

De wereld is een heel oud en gehavend boek,
waar alles over haar in staat geschreven,
maar de eerste pagina's en ook het slot
gingen verloren of zijn weggebleven.

Aboe Talib Kalim (hofdichter van keizer Sjah Jahan)
gest. 1651

Over poëzie-kritiek

Twee dingen zijn voor dichters dodelijker
dan bladluis voor de rozen:
het zwijgen van geleerden en de lof
van botte geestelozen.

Sa'ib 1605-1677

P. Krug

1) In 1969 verscheen van zijn hand een vertaling van „Sji Tsjing, het klassieke boek der oden" en dit jaar een bloemlezing van Confucius.

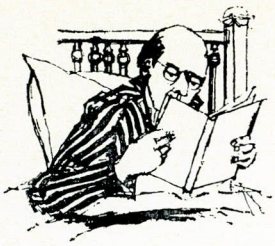

Poolse aforismen

De helderzienden verleggen hun werkterrein. Binnenkort is het moeilijker te voorspellen hoe het verleden er uitziet dan de toekomst.

Onder gunstige omstandigheden verklaart iedere kleine knoop een Gordiaanse te zijn.

Vroeger voorspelde één profeet verschillende gebeurtenissen; tegenwoordig wordt iedere gebeurtenis voorspeld door honderden profeten.

Luide verontwaardiging wordt vaak voorafgegaan door stille bewondering.

Het is moeilijk om de mening, die anderen over jou hebben te veranderen, maar het is nog moeilijker om jouw mening over anderen te wijzigen.

Wij denken vaak, dat zij, die niet over ons spreken, in het geheel niets te zeggen hebben.

Iemands eigen mening is onbetrouwbaar; deze verlaat je vaak in tijden van gevaar.

Het denken is een ondeugd, die men moeilijk met administratieve middelen kan genezen.

Een goede propagandist kan zelfs met behulp van de waarheid overtuigen.

Het zich bedwelmen aan successen is een ondeugd, waartegen men een werkzaam middel vond: de werkelijkheid.

Het geheugen is een zonderlinge zeef: het bewaart al het goede van onszelf en al het kwade van anderen.

Sommige schrijvers van een oudere generatie genieten van hun roem, omdat niemand zich meer herinneren kan, hoe slecht de dingen waren, die zij hebben geschreven.

Een boek bevalt ons het best, als het niet wijzer is dan wijzelf. Wanneer wij dan in de formuleringen van de schrijver onze eigen beschouwingen herkennen, denken wij: „Wat een verstandig man!"

Zijn toespraken placht hij met de nodige pretenties te beginnen: „Wanneer ik mijn mening mag zeggen, Engels heeft reeds gezegd, dat .....".

Een veelvuldig herhaalde leugen neemt de eigenschap van waarheid aan, een veelvuldig herhaalde waarheid die van leugen.

Gelijk hebben, dat is zeer tactloos.

Slimmer dan een wolf in schaapsvacht is een schaap in wolfsvacht.

Ik vroeg hem naar zijn mening: ,,Wil je, dat ik de waarheid zeg, of datgene, wat ik denk?'', antwoordde hij.

Er is geen ondeugd, waaraan men tenslotte niet kan wennen.

Reizen: vlucht uit de eigen alledaagsheid in de alledaagsheid van anderen.

Laat je bedriegen. Bemoeilijk niet het vlotte functioneren van de handel.

Wieslaw L. Brudzinski

De Poolse schrijver W. L. Brudzinski, geboren in 1920, is sedert 1945 redacteur van het satirische tijdschrift ,,Szpilki'' (Spelden). Evenals de bekende aforismen van zijn landgenoot Stanislaw Jerzy Lec hebben deze voor een groot gedeelte betrekking op politieke verhoudingen. Het aforisme is voor de schrijver vaak het enige middel om zich critisch te uiten. Daarom ook geniet het aforisme een grote populariteit, niet alleen in Polen, maar ook in andere Oosteuropese landen. Zo heeft het eerste van Brudzinski's aforismen betrekking op het feit, dat in de Oosteuropese landen soms op wonderlijke wijze met de historie wordt gemanipuleerd door aanpassing van de geschiedschrijving aan de politieke eisen van het ogenblik.

P. Krug

De humanistische revolutie

(Zesde IHEU-congres, Amsterdam 5-9 augustus 1974)

De International Humanist and Ethical Union houdt deze zomer weer een congres in Amsterdam, de plaats waar deze organisatie in 1952 werd opgericht. Ditmaal niet in de Gemeente Universiteit, maar in de vergaderruimte van de Vrije Universiteit.
Het algemene thema van dit congres is *De Humanistische Revolutie* en daaronder vallen de volgende sub-thema's die paarsgewijs ingeleid worden:

1. Democratie, staat en individu;
2. Gelijkheid (Inleider: V. M. Tarkunde, oud-rechter Hoger Gerechtshof, India).
3. Zelfverwerkelijking en de kwaliteit van ons bestaan;
4. Ecologie en economische groei (Inleider: K. Kularatnam, hoogleraar geografie, Sri Lanka (Ceylon) in de plaats van S. Stojanovic).
5. Strategie en taktiek van maatschappelijke veranderingen in humanistische zin;
6. Onderwijs (Inleider: P. Thoenes, hoogleraar sociologie, Leiden).

Op 6 en 7 augustus zullen diskussiegroepen gevormd worden, die zich o.a. zullen moeten bezinnen op:

1. Een humanistische definitie van een open demokratische gemeenschap die een maximum aan vrijheid garandeert voor de mens als individu en als lid van een gemeenschap.
2. Welke houding moeten wij aannemen t.a.v. de Derde Wereld en het milieu, als we uitgaan van de gelijkheid van ieder individu, in die zin dat iedereen streeft naar een optimale realisering van zijn eigen leven?
   Wat moet ik als lid van een welvaartsstaat opgeven ten bate van de Derde Wereld en het milieu? Hoeveel tijd hebben we nog om daadwerkelijk iets te ondernemen? Waar beginnen we?
3. Waardoor wordt de verwezenlijking van het menselijk leven beperkt en kunnen we nog echt spreken van „verwezenlijking" in onze technokratische, verstedelijkte maatschappij?
4. Hoe kan de humanistische beweging bijdragen aan de herwaardering van menselijk welzijn in niet-materiële zin, iets dat volgens het rapport van de Club van Rome voor de westerse wereld tot een noodzakelijkheid geworden is?
5. Maatschappijveranderingen zijn een noodzakelijkheid, maar welke middelen gaan wij hanteren om ons doel te bereiken? Zijn er maatschappelijke situaties denkbaar die een revolutionair, gewelddadig optreden verant-

woord en zelfs onontkoombaar maken?
6. Aan welke voorwaarden moet worden voldaan voordat zich een humanistische revolutie in het onderwijs zal voltrekken?

Bij vorige congressen gebeurde het vaak dat men alleen buiten de officiële zittingen om, in de wandelgangen en tijdens het eten, iets hoorde van wat humanisten in andere landen nu eigenlijk precies doen. Daarom zal er nu een middag gewijd worden aan de praktische activiteiten van de IHEU-leden. Vertegenwoordigers van verscheidene organisaties zullen dan verslag uitbrengen van de stappen die zij in hun land ondernemen om discriminatoire wetten te veranderen, zoals op het terrein van huwelijksrecht, abortus, het verplicht bijwonen van godsdienstoefeningen op scholen etc.
Verder wordt er ook aandacht besteed aan het werk van de Humanistische Stichting voor Ontwikkelingssamenwerking in het algemeen, en in het bijzonder aan enige projecten o.a. in Mexico, waarover een speciaal daarvoor gemaakte film te zien zal zijn.
Dr. S. L. Mansholt zal het congres voorzitten en tevens bij de openingszitting een toespraak houden over *Onze verantwoordelijkheid in de wereld van morgen.* Tijdens de slotzitting wordt de „Humanist Award" uitgereikt. Degene die deze prijs krijgt, wordt daarmee onderscheiden voor zijn of haar inspanningen voor de verbreiding van de humanistische gedachte en voor de toewijding aan de organisatie op internationale schaal van humanistische bewegingen.
Ter afronding van het congres zullen de deelnemers elkaar de laatste avond ontmoeten in de feestzalen van Artis. Daar kan men zich onder muzikale begeleiding op spijs en dranken storten, ook de wonderen – waar humanisten niet in geloven – van een rondlopende goochelaar proberen te doorgronden, of, als het mooi weer is, zijn medemens negeren en met de dieren communiceren.
Alhoewel het congres op vrijdag sluit, is er voor hen die nog langer in internationaal gezelschap willen verkeren de gelegenheid om daarna aan een tocht deel te nemen, die liefhebbers in een boot, voorzien van hotelaccommodatie, zal verzamelen om de Nederlandse wateren te bevaren (11 t/m 14 augustus).
Alle abonné's van Rekenschap hebben een aanmeldingsformulier voor het IHEU-congres ontvangen waarin alle details over data en prijzen vermeld staan. Tijdens de plenaire zittingen zijn de voertalen Frans, Duits en Engels; in verband met de reeds enorm hoge kosten van de simultaanvertaling (voor drie talen zijn al vijf man nodig), zal men een en ander niet in het Nederlands kunnen beluisteren. De tolken zijn wel bereid vragen of opmerkingen van het Nederlands in het Frans, Duits en Engels te vertalen.
Voor hen die niet aan het gehele congres wensen deel te nemen, is er de mogelijkheid één dag de zittingen bij te wonen; toegangsprijs *f* 10,—.

Internationaal symposium Belle van Zuylen - Isabelle de Charrière

De Werkgroep 18e Eeuw organiseert dit jaar een Internationaal Symposium gewijd aan Belle van Zuylen – Madame de Charrière – dat drie dagen zal duren en gehouden zal worden op 12, 13 en 14 september 1974 op het Slot Zuylen waar Belle in 1740 werd geboren.
Uit bijgaand programma zal blijken dat specialisten uit binnen- en buitenland bereid zijn gevonden verschillende aspecten van deze schrijfster te belichten. Er zal ook een tentoonstelling aan Belle van Zuylen worden gewijd en een groep leerlingen van het Koninklijk Conservatorium, Den Haag, zal op 13 september om 20 u., eveneens op het Slot Zuylen, muziek van Madame de Charrière uitvoeren.
Een beknopte samenvatting van de lezingen zal aan de deelnemers ter hand worden gesteld.

12 september 1974

9.30 u. Kennismaking en welkomstwoord
Dr. C. M. Geerars, Voorzitter Werkgroep 18e Eeuw (Raadadviseur Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Den Haag)
Allocution de bienvenue
Prof. dr. Jeroom Vercruyse, (Vrije Universiteit Brussel), Bestuurslid Werkgroep 18e Eeuw, Adjunct Secretaris Internationaal Bestuur 18e Eeuw, Secretaris Centrum voor de studie van de Verlichting VUB.

10.00 Waarom Belle van Zuylen - Nederlands aspect
Dr. C. M. Geerars

10.30 Madame de Charrière - La Hollande et la culture française
Prof. dr. Ch. Guyot, (Professeur honoraire Université de Neuchâtel)

11.00 (Koffie)

11.30 Dispersion de l'héritage litéraire d'Isabelle de Charrière
Simone Dubois, Bestuurslid Werkgroep 18e Eeuw (Den Haag)

12.00 Discussie

12.30 (Lunch)

14.00 De historische realiteit van Madame de Charrière
Dr. C. H. E. de Wit, (historicus, Con-rector Scholengemeenschap Hoensbroeck)

14.30 Pastellists active in the Netherlands in Belle van Zuylen's lifetime
Jhr. F. G. L. O. van Kretschmar, (Directeur Iconografisch Bureau, Den Haag)

15.00 Algemene discussie
15.30 (Thee)
17.00 Tentoonstelling Madame de Charrière op het Slot Zuylen
Receptie

13 september 1974

9.45 u. Isabelle de Charrière als brievenschrijfster (nader te bepalen titel)
Pierre H. Dubois, (essayist en romancier, Den Haag)
10.15 The single-voice epistolary novel in Mme de Charrière's fiction
Dr. Christabel P. Braunrot, (University of Virginia)
10.45 (Koffie)
11.30 Madame de Charrière, mentor de Benjamin Constant
Prof. dr. Roland Mortier, (Université Libre De Bruxelles)
12.00 Discussie
12.30 (Lunch)
14.00 L'idée de la vertu au 18è siècle, maladies de l'âme
(juiste titel moet nog worden opgegeven)
Prof. dr. Robert Mauzi, (Université de Paris-Sorbonne, Directeur du Laboratoire Associé 96 du C.N.R.S.)
14.30 Un enchaînement de causes et d'effets - An aspect of Madame de Charrière's art
Dennis Michael Wood, (University of Birmingham)
15.00 Discussie
15.30 (Thee)
20.00 Belle van Zuylen en haar activiteiten op het gebied van de muziek
Drs. E. Stam, (Wetenschappelijk hoofdmedewerker Universiteit van Amsterdam)
Uitvoering van Romances, sonaten en menuetten van Madame de Charrière (Slot Zuylen)

14 september 1974

9.45 u. Madame de Charrière devant les critiques de son temps
Jean-Daniel Candaux, (Genève)
10.15 Le théâtre d'Isabelle de Charrière
Prof. dr. J. Vercruysse, (Vrije Universiteit Brussel)
10.45 Tragiek der redelijkheid — Belle van Zuylen en het humanisme
P. Spigt (Amsterdam)
11.15 (Koffie)
11.30 Discussie-Conclusies
12.30 (Lunch)
14.00 Excursie: Amerongen, Zeist, Utrecht.

Algemeen Secretariaat: Simone Dubois, 551, Thorbeckelaan, Den Haag
Prof. dr. J. Vercruysse, Den Distel, Olmenpark, B 1681, St. Martens Lennik (België).

Notities van een lezer

Er zijn in het blad van de vrijdenkers, „De Vrije Gedachte", enkele artikelen verschenen van de hand van E. P. A. Hopster over de verschillen tussen **vrijdenkers en humanisten.** De directeur van het Verbond, W. Fiege, heeft al eenmaal geïntervenieerd, maar veel helderder is de op zich zelf wel interessante zaak er niet mee geworden.
Het is een voorbeeld van een discussie, waarbij je steeds even de neiging hebt om er een bijdrage aan te leveren — om je het volgende ogenblik bekropen te voelen door een wat melige weerzin, doordat er zo verschrikkelijk veel overhoop gehaald moet worden.
Onder het lezen van die opstellen van Hopster verkrijgen twee indrukken bij mij allengs vaster vorm. De schrijver weet niet zo veel van de praktische geschiedenis van de beide organisaties en hij heeft de recente teksten van principiële aard wat vluchtig gelezen en tamelijk haastig op zijn eigen houtje uitgelegd.
Er worden door Hopster een aantal toestanden, verschijnselen en gedragingen opgesomd waartegen De Vrije Gedachte zich heftig verzet en die door het Verbond gelaten bejegend of niet bestreden worden. Daaruit construeert de schrijver dan een viertal tegenstrijdige eigenschappen van de twee organisaties. De Vrije Gedachte, zegt hij, is agressief, redelijkheid bevorderend, atheïstisch en tegen elk geloof en elke overtuiging. Het Humanistisch Verbond is daarentegen defensief, zedelijkheid bevorderend, agnosticistisch en het gaat uit van een levensovertuiging.
Nu ik deze rommelige zinnen heb opgeschreven — toch bijna letterlijk citerend — vergaat mij eigenlijk al geheel de lust om te polemiseren. Want wat moet je met zulke soort van redeneringen beginnen?
Er is met een stroom van feiten en bewijzen aan te tonen dat de tegenstelling — zó geformuleerd — volstrekt onjuist is. Maar ook al aanvaardt men dat Hopster noodzakelijkerwijs onbeholpen moest formuleren wat in hoge mate gecompliceerd is, dan juist is een discussie oeverloos indien niet over de gebruikte termen een overeenkomst tussen discussianten wordt gesloten.
Letterlijk genomen is bijvoorbeeld de tegen-over-elkaar-stelling van „redelijkheid bevorderend" en „zedelijkheid bevorderend" een filosofische doodzonde van de gaafste soort. Het zijn helemaal geen tegengestelde begrippen. En als hij bedoelt wat ik vermoed dan is het historisch eenvoudig niet waar.
Bezien we een ander fragment van Hopsters redenering: de agressie van de vrijdenkers en de defensieve houding van de humanisten. Ik vraag mij daarbij af: in welke mate schiet de aanvalskracht van het Verbond tekort als men de wetenschappelijke activiteit en de daarop aansluitende praktische strijd tegen dogmatisme op elk terrein van het Verbond vergelijkt met die van de vrijdenkersbeweging? Hopster weet niet waar hij over praat. Ik ga niet verder in de richting van het vervelende gekissebis waartoe de bedoelde soort van stellingen verleidt.
Er is een veel belangrijker element in de polemiek en dat is misschien wel de kern van de kwestie. Hopster stelt — terecht — dat het Humanistisch Verbond lieden verenigt die zich verwant voelen door een levensovertuiging, het humanisme. Hopster voegt daaraan toe dat de vrijdenkers in De Vrije Gedachte elke levensovertuiging verwerpen — en daarmee doet hij beduidend méér dan getuigen van een geringe historische kennis terzake; eerstens vergist

hij zich in redeneren en tweedens isoleert hij zich als ik tenminste zijn conclusies serieus moet nemen. Indien de vrijdenkersbeweging zijn standpunt overneemt dan is daar geen plaats meer voor vrijdenkers die beseffen dat zij leven en streven van een levensovertuiging uit.
Ik acht mijzelf een vrijdenker en ik heb dat nooit onder stoelen of banken gestoken; ik ben lid van de desbetreffende vereniging en niet alleen maar formeel. Het vrije, ondogmatische denken is de aanduiding van de wijze waarop ik mijn oordelen vorm. Ik houd staande dat ik dit methodisch principe niet in het minst schaad of verzwak doordat de bron van mijn levende activiteit, van mijn denkrichting en voorkeursbepaling in een levensovertuiging gelegen is: „geen stelsel van theorieën, geen levens- of wereld*beschouwing*, maar de bezielende, aandrijvende kern van mijn bestaan". In zulk een levensovertuiging zijn samenhangend, vloeibaar en bewegelijk in de loop van een leven kritisch opgenomen een aantal noties die buiten elke bewijsbaarheid liggen — om de eenvoudige reden dat zij het *bewijzen* juist principieel funderen. Eén van de primaire noties van dien aard is bijvoorbeeld dat *ik* er van overtuigd ben dat het vrije denken te prefereren is boven het dogmatisme. Dat is een op zich zelf aan wetenschappelijke bewijsvoering principieel ontsnappende stelling doordat in de bewijsvoering gebruikt zou moeten worden wat te bewijzen is. Ik voel mij vooralsnog niet zo verontrust, omdat Hopster dit postulaat van een levensovertuiging zelf óók onder meer stilzwijgend in zijn redeneringen heeft opgenomen.
Hij zegt voorts: „Het uitgangspunt van beide organisaties is de mens". Waarom eigenlijk? Waarom niet het dier? Of de ònmens? En dan nog: wèlke mens? Wat is dat: *de mens*? Wie praat over „de mens" moet een *mensbeeld* bezitten. De mens tot uitgangspunt nemen betekent eenvoudig een element invoeren van levensovertuiging. Het zijn geen conclusies van wetenschappelijke aard: dat het de mens om de mens moet gaan, dat waarheid superieur is aan leugen, dat leven boven dood gaat, dat recht boven onrecht is te verkiezen.

De grondfout is — zoals ik in het begin al zei — vluchtig lezen en onvoldoende nadenken. Hopster beschouwt, lijkt mij, een levensovertuiging als een soort van troebel grondsop vol gestolde vooroordelen waaruit dampen opstijgen die uitzicht benemen en beweging belemmeren. Dat is een beoordelingsfout. Enige vergelijking van een humanistische levensovertuiging met godsgeloof en dogma is onzinnig. In de toelichting op het beginselprogram heeft het Humanistisch Verbond duidelijk omschreven dat voortdurende redelijke en zedelijke verantwoording hoofdkenmerk van de humanistische levensovertuiging is. Want al zijn dan de *grond*noties van een humanistische levensovertuiging *principieel* niet te bewijzen, zoals dat behoort bij wetenschappelijke stellingen, zij staan voortdurend bloot aan wetenschappelijke kritiek. Onbewijsbaarheid is iets anders dan strijdigheid met wetenschap.
Het zou wel belangwekkend kunnen wezen beschouwingen te wijden aan samenhang en verschil tussen vrijdenken en humanisme. Maar dan moet wel grondiger ontleed worden wat wezenlijk is voor beide wijzen van reageren, rekening houdend met nuances en accenten, en dàn behoort pas met de nodige omzichtigheid nagegaan worden wat in de praktijk van de organisaties aan intenties wordt gerealiseerd.

* * *

De ook in onze kringen welbekende professor mr. G. E. Langemeijer heeft, ter gelegenheid van zijn ere-promotie in Leuven, het begrip **verdraagzaamheid** geanalyseerd. De belangrijkste passage neem ik hier over:
'Zo zou men ook kunnen vragen of verdraagzaamheid op politiek en maatschappelijk gebied wel zo hoog genoteerd zou staan, indien niet de geschiedenis, in het bijzonder die van de laatste paar eeuwen scheen te leren dat iedere revolutie wel haast moet gepaard gaan met gruwelen en grote kans heeft gevolgd te worden door dwingelandij, dus in beide vormen door een maximum aan onverdraagzaamheid. Misschien niet! Maar is het wel een casus dabilis dat die ervaring er niet zou zijn geweest? Zou een verdraagzame

revolutie niet afstuiten op de onverdraagzaamheid van de tegenpartij? Misschien — ik oordeel niet zo graag op grote afstand — hebben wij nog pas iets dergelijks in Chili gezien.
Maar als dit dan zo is, heeft dan niet de voorkeur voor maatschappelijke en politieke verdraagzaamheid, die misschien bij velen subjectief vooral is ingegeven door vrees en afkeer, ruimer gesproken door opportunisme, de werking die zij ook zou hebben indien zij voortkwam uit naastenliefde, zelfkritiek en werkelijkheidszin? Naastenliefde, zelfkritiek, voorgelicht door werkelijkheidszin, zouden dan de eigenlijke deugden blijken waartoe verdraagzaamheid in het niet-religieuze vlak zou zijn te herleiden. Zo zou ik, op mijn manier, de stelling willen overnemen van wat ik voor een van de diepste, maar ook voor een van de moeilijkste na te volgen boeken houd van onze generatie, l'Homme révolté van Albert Camus.
Maar als dan verdraagzaamheid niet is een verder niet te herleiden deugd, enkel de toepassing van meer oorspronkelijke deugden op een bepaalde soort van situaties, dan is er ook alle reden om de vraag te stellen: of zij onder alle omstandigheden een deugd is. Het is deze vraag, die in onze tijd actueler is dan voor nog niet zo heel veel jaren'.

* * *

Dit zijn uitdrukkelijk aantekeningen van een lezer, maar de uitsluitende aandacht voor boeken in deze uithoek van het tijdschrift betekent natuurlijk niet dat humanisten niet ook **kijken** en **luisteren.** Soms maken we in dit blad een uitzondering.
Ik herinner mij jaren geleden een voortreffelijk stuk in *Rekenschap* te hebben gelezen van mevrouw Marcenaro over de „ontmenselijking in de muziek". Daar zou wel weer eens wat over geschreven moeten worden, met het oog op welhaast tien jaren van verdere ontwikkelingen in de muziek.
Op die gedachte kwam ik, nadat ik in de Amsterdamse Stadsschouwburg een uitstekende uitvoering had gezien van het muziekdrama *l'Ormindo* van de Italiaan *Francesco Cavalli* (omstreeks het begin van de 17e eeuw). De muziek werd uitgevoerd door het Radio Kamerorkest. Subliem.
Dit muziekdrama vormt — in onderscheid tot vele opera's — een fraaie eenheid van verhaal en melodie, iets gelijkend op Mozarts werk. Dan denk je — goed luisterend naar de muzikale onderstroom van het gezongen woord: zó zou ik in staat willen zijn te zeggen wat ik te zeggen heb.

* * *

Voor bepaalde soorten van lezers is er een boek verschenen dat hun veel plezier zal geven. Het is van de Engelsman *Robert Baldick* en het heet **Tafelen bij Magny** (Zes tafrelen voor enige heren en een dame). In de zestiger jaren van de vorige eeuw was er namelijk in Parijs, in de Rue Mazet, een restaurant Magny waar op regelmatige tijdstippen een aantal groten van die eeuw met elkaar dineerden en daarbij verrukkelijke discoursen hielden. Denk je eens in, aan één tafel, gedurende uren, opgewekt door voortreffelijk eten en prachtige wijnen: Gustave Flaubert, Toergenjew, George Sand, Sainte-Beuve, Gautier, Ernest Renan, Henri Taine, de gebroeders De Goncourt.
De auteur heeft een zestal bijeenkomsten levendig gereconstrueerd aan de hand van brieven, dagboeken, agenda's, aantekenboekjes, memoires en vooral door middel van het *Journal* van Jules en Edmond de Goncourt.
Naast de oubollige roddel, die aan elke tafel het plezier kan vergroten, zijn er ook schitterende, spirituele steekgevechten, kritieken op elkaars en anderer boeken. De auteur is er voor mijn gevoel in geslaagd een zeldzaam boeiend tafreel van belangwekkende cultuurgeschiedenis in een menselijk verband op te zetten. De tweede helft van de negentiende eeuw in dat centrum van Europa komt in een verhelderend licht te staan.

* * *

Tegen het einde van het vorige jaar is er een uiterst belangrijk boek verschenen: **Robert A. LeVine — Culture, Behaviour**

and Personality (Uitg. Hutchinson of London).
De auteur is hoogleraar in de anthropologie, psychiatrie en wat men noemt *human development* aan de universiteit van Chicago. Hij verenigt een buitengewone, veelzijdige theoretische kennis op vele gebieden met een grote ervaring van onderzoek naar culturen ter plaatse. Hij was enige malen langdurig in Kenya en Nigeria.
Hij reageert met dit boek op de onduidelijke wetenschappelijke situatie die in de studie omtrent cultuur en persoonlijkheid op dit moment bestaat. Hij doet een indrukwekkende poging om weer eenheid van visie op dit probleemgebied te herstellen.
Er zijn weinig onderwerpen waarover zo ontstellend veel gebeunhaas aan de markt komt als die van cultuur, persoonlijkheid en omstandigheden. Bij de opkomst van de psychologie in de 19e en de 20e eeuw beleefden we het eerst dat maatschappelijk, economisch en politiek gedrag in psychologische termen werd vertaald. Toen heeft vooral een man als *Emile Durkheim* zijn hele kracht in de schaal geworpen om te doen inzien dat sociologie en anthropologie zelfstandige disciplines waren en dat het fataal was indien leken modieus typisch-sociaal gedrag gingen duiden als door instincten of complexen bepaalde individuele eigenaardigheden. Later hebben boeiende studies van *Edward Sapir, John Dollard* en veldonderzoekingen van *Margaret Mead* en anderen de basis gelegd voor wetenschappelijke visies op cultuur en persoonlijkheid.
Het grote publiek echter werd veel meer geïmponeerd door populaire verhalen van *Ruth Benedict, Geoffry Gorer* die tijdens en na de tweede wereldoorlog werden gepubliceerd, waarin het ouderwetse, gemakzuchtige gepsychologiseer weer volop was hersteld. Overal werd heerlijk getheoretiseerd over volkerenpsychologie, regeringen gaven aanzienlijke subsidies voor onderzoekingen en men kreeg de indruk dat de psycho-analyse in staat zou zijn de belangrijkste internationale problemen op te lossen.
Robert LeVine onderneemt in dit boek een poging weer orde te scheppen en hij is alleszins bewerktuigd. Hij kent de theorie, hij heeft onder verschillende culturen geleefd en hij schrijft helder, doorzichtig en onomstandig.

* * *

Bij *„le Club Français du Livre"* is voor het eerst sinds honderd jaar het complete werk van **Denis Diderot** verschenen, in vijftien magnifieke delen. De editie is niet duur, vooral gezien de minutieuze, wetenschappelijke bewerking en de fraaie uitvoering.
Diderot is, niet alleen voor studieuze humanisten, altijd een boeiende man. Als er iemand in die roemruchte achttiende eeuw een ware humanist genoemd kan worden dan is het Diderot, de motorische kracht achter dat monumentale werk van de Encyclopedie. Hij werd opgevoed door de Jezuïeten, maakte zich radikaal los van die beknelling, maar bezat door de harde leerschool der klassieken zijn leven lang een sterke voorkeur voor de Griekse en Romeinse cultuur. Geen van zijn tijdgenoten was zo vertrouwd met de Antieken.
De aantrekkelijkheid van Diderot zit ook in zijn *compleetheid.* Hij was een veelzijdig levend man. Hij was moralist — hoe *zou* hij anders in *die* eeuw — maar: „la lecture des moralistes ne suffit pas". En zijn uitstekende beschrijver Jean Thomas zegt: „Diderot verving het klassieke humanisme door een modern humanisme, gebaseerd op de techniek der wetenschappen". Hij was een volledig levend mens en niet bijvoorbeeld zo'n giftige, onberekenbare figuur als Voltaire. Het mensbeeld dat Diderot huldigde was niet het ideaal van een overgecultiveerd, aan de natuur ontstegen wezen, maar integendeel: een individu die de natuur in zich in takt gelaten heeft en zich een persoonlijke eigenaardigheid verwerft.
Levenslang heeft hij zich ingespannen om — los van godsdienst — een fundering te ontwerpen voor de moraal. Men kan niet zeggen dat het de 18e eeuw — laat staan Diderot — gelukt is het probleem van de ethiek op te lossen. Toen men Diderot vroeg waar zijn essay over de moraal bleef, antwoordde hij: „Ik heb zelfs de pen nog niet durven opnemen om de eerste regel daarvan te schrijven". Het was het einde

van die eeuw voorbehouden, in de persoon van Kant, om dat werkstuk te leveren.

* * *

In het begin van dit jaar heeft Maria van der Zeyde een boekje geschreven over haar vriendin, de dichteres **Ida G. M. Gerhardt.** Daar is de kritiek nogal hard tegenaan gegaan. Van een Gerrit Komrij — ik hoop dat ik de naam goed schrijf — was dat wel te verwachten, maar ook Max Nord in Het Parool noemde het een betreurenswaardige publikatie. Ik heb er eigenlijk geen enkele gunstige bespreking van gelezen.
Wat was het geval? In haar boekje over het leven en werken van haar vriendin heeft Maria van der Zeyde, naast beschouwingen over de poëzie van Ida Gerhardt, ook veel verteld over het nogal moeilijke leven van de dichteres. Het is weliswaar geen klassieke tragedie van omverwerpende incidenten, maar meer de historie van een nogal veronachtzaamde, soms akelig verguisde vrouw. De kleine, doffe ellenden van het leven van een fijn bewerktuigde vrouw in een kring, zelfs in een familie, die niet goed taxeerde welke waarde deze vrouw bezat.
Het is wel waar dat het verhaal van Maria van der Zeyde wat erg klagerig, wat erg onrealistisch aandoet. Maar je moet je ook voorstellen hoe twee van deze vrouwen samen bestaan, de één werkelijk een poëtische natuur — daar is geen spoor van twijfel aan. De ander, dit van nabij belevende, de aanvankelijke veronachtzaming door tijdgenoten ervarend en later de erkenning door vrijwel de gehele pers van wie *zij* al jaren kende als een juweel van dichterschap. Desalniettemin moet ook een erkende poëet in ons land haar brood verdienen, zoals Ida Gerhardt met lessen in oude talen, in de sfeer van lastige kinderen, vervelende collega's, geringschattende familieleden.
Maria van der Zeyde ziet wel wat irriterend neer op de grove massa die natuurlijk voor het merendeel niet beseft dat er een dichteres van uitzonderlijk formaat in hun midden vertoeft. En dan gaan ze met barse ruggen naar Ierland waar het nog puur is, voortstappend op hun stevige schoenen van Zwartjes, in hun degelijke loden jassen, op zoek naar de witte akelei — zinnebeeld van ootmoed en liefde.
Maar aan de andere kant: wat kan ons dat toontje schelen — dat we bovendien wel een beetje begrijpen kunnen — als ze al doende toch ook heel boeiende biografische bijzonderheden vertelt en bovendien blijk geeft van een heel scherp onderscheidingsvermogen inzake de poëzie van haar vriendin.
Met biografieën en vooral met autobiografieën is het zó gesteld dat de ergernis over toon en nadruk op de koop toe genomen moeten worden, want ze horen bij de intimiteit die geboden wordt. Zonder het één, zouden we het ander vermoedelijk ook missen.

* * *

Er zijn nu inmiddels vier delen verschenen van de beruchte dagboeken van **Anaïs Nin;** ze omspannen nu de jaren 1931 tot en met 1947.
Sinds het begin van de dertiger jaren gingen er geruchten over de betekenis van wat deze vrouw dag in dag uit noteerde. In 1937 schreef haar vriend Henri Miller in het Engelse tijdschrift *Criterion* al dat hij van mening was dat dit dagboek op één lijn gezet moest worden „met dat van Augustinus, Petronius, Abélard, Rousseau en Proust". Miller heeft altijd een geweldig grote mond gehad, maar iets van die aard wordt toch wel bevestigd door wat we nu successievelijk in handen krijgen. De gehele omvang moet 150 deeltjes bevatten, alles bijeen 15000 getypte pagina's.
Anaïs Nin was een dochter — geboren in Neuilly bij Parijs — van een beroemde vader, de Spaanse componist en pianist Joaquin Nin en een Deense moeder. Ze reisde met haar vader mee op diens tournées. Ze is model geweest, danseres, ze heeft geschilderd en ze heeft een vijftal romans geschreven. Eerst woonde ze in Parijs, waar vele artisten van allerlei nationaliteit bij haar in en uit gingen. Later, na het uitbreken van de tweede wereldoorlog woonde zij in Greenwich Village (New York). Zij was altijd omgeven door beroemde, beruchte en vreemde lieden.
Maar haar dagboeken staan niet alleen

vol curieuze details omtrent artisten. Het dagboek is ook een voortdurende dialoog met zichzelf aangaande de verscheurdheden van haar leven. Dr. Otto Rank, de bekende leerling van Freud, was haar vriend en psychiater.
Voor Anaïs Nin was het dagboek een manier van zelfvorming, zij vluchtte in de dialoog met zichzelf om pas werkelijk te leven — terwijl ze tegelijk een vermoeden heeft haar tijd en haar leven te verprutsen met die eindeloze rij boekjes waarin zij zich verstopt.
Er staan bijzonder aangrijpende passages in. „We are going to the moon", schreef ze in een van de laatste deeltjes: „that is not very far. Man has so much farther to go within himself".

* * *

In het tijdschrift Wending, voor evangelie en cultuur, heeft Dr. J. D. Plenter het doen voorkomen alsof hij een nieuw begrip introduceerde tegenover het *humanisme* dat hem te ver gaat en het *agnosticisme* dat hem te schraal is — door de term **hominisme** voor te stellen.
Het is onjuist dat hij zegt een nieuw begrip daarmee te hanteren. Ik herinner mij duidelijk dat Prof. Hoetink de term al gebruikt, bijna dertig jaar geleden.
Dr. Plenter — directeur van een vormingscentrum — verwerpt het begrip humanisme; het is hem te vaag en bovendien acht hij het een soort van ideologisering van de mens. Het agnosticisme, dat er van uitgaat dat de mens het absoluut-andere (God) niet kan kennen, is hem te nihilistisch. Daarom zoekt hij het midden: het hominisme.
Natuurlijk is dit een nietszeggend woord, het is een vreemd woord — in dit geval latijn — voor de niet nader geaccentueerde, niet genuanceerde aanduiding: mens — zonder meer. En in dit verband past het citaat van Hoetink, dat ik uit mijn hoofd moet opschrijven: „Als de mens er niet in slaagt zijn feitelijke bestaan te overstijgen in het stellen van idealen en normen dan zal die mens vervallen tot een grauw hominisme, zo niet tot een animalisme". In het humanisme daarentegen heeft de mensheid een ideaal gevonden waarin de mens zoals hij reilt en zeilt — homo — geconfronteerd wordt met een mensheids*ideaal,* waarbij met menselijkheid niet meer het feitelijke wordt bedoeld, maar de *norm:* het humanisme.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 30,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 15,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 25,—; losse nummers *f* 6,25.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.